

Възниква още един вечен философски и екзистенциален въпрос: Какви са рамките на човешките възможности и желания и рамките на човешката свобода „Да бъде“. Можем да намерим множество отговори, които започват от обективния прагматизъм и стигат до теологичния мистицизъм.

И за да бъде по-образно разбраен, ще завърша последните изводи с една художествена метафора, отразяваща този проблем:

*„Как бих искал да летна!
Но мога ли?
Като древен кентавър съм,
свързан със коня,
и с пътя свързан е той“.*

Веригата на зависимостта, застоя, агресията, конформизма и робството или крилете на свободата да живееш и да бъдеш – всеки избира сам и само той е отговорен за своя избор.

Пета глава

СОЦИАЛЕН ХАРАКТЕР И ЛИЧНОСТНА ТИПОЛОГИЯ

5.1. Дихотомииите – основни мотивационни сили

Отделиният човек е представител на биологичния вид хомо сапиенс и индивидуален представител на човешката раса. Той включва в себе си индивидуални особености и е уникален със своите характеристики – пол, възраст, темперамент, дарба, анатомична физиология, но в същото време е и носител на всички най-обща качества на човешкия вид. Личността на всеки човек се определя от особеностите на неговия социален живот, който е общ за всички представители на дадена социокултурна общност. На тази хипотеза се основава Фром при анализа на общите закономерности на човешкото съществуване, върху които е изградена неговата теория за личността.

Фром поставя акцент върху най-съществената разлика между животинското и човешкото съществуване: „Относително отсъствие на инстинктивна регулация в процеса на приспособяване към обкръжаващия свят“ (75, 35)

Един и същ животински вид се приспособява по един и същ начин навсякъде, като животните ползват основния си инструмент – инстинкта. Ако адаптацията към промяната е неуспешна, животното умира. То може

да се адаптира, като променя себе си, а не средата. Това приспособяване е автопластично и еволюцията на животинските видове и голямото им разнообразие е негов краен резултат.

С появата на висшите гръбначни животни, които притежават и по-развита и съвършена нервно-мозъчна система, се появява и възможността за индивидуално научаване, което подпомага адаптацията. Според Фром появата на биологичния човешки вид бележи този връх на еволюцията, при който възможностите за инстинктивно приспособяване е достигнало своя минимум. Но разумът дава на човека едно ново качество, което съществено го различава от всички видове. Това е „съзнание за самия себе си като самостоятелно същество със способността да помни миналото и да си представя бъдещето и да обобщава, обозначава обекти и действия чрез символи; разумът, чрез който изразява и разбира света; въображение, което достига далеч отвъд обсега на своите сетива“ (75, 36).

Инстинктивната биологична слабост и безпомощност на човека е тази първична сила, допринесла за развитието на същественото човешко качество – разума. Но този най-голям небесен и природен дар на човека според Фром е и неговото проклятие. Чрез разума човек разбира, че е част от природата, подвластен е на нейните закони, но не може да ги промени, осъзнава безсилието и границите на своя живот, знае за смъртта, но в същото време трябва да се бори и живее. Индивидуалното съществуване е перманентен проблем, който трябва да се решава, и от него не може да се дезертира. Човек вече не може да се върне в периода на инстинктивното приспособява-

не, в което е бил в хармония с природата. Чрез разума си той разбира, че е изгонен завинаги от природния рай и се е превърнал във вечен скитник като Язон, Одисей, Авраам, Един, Фауст. В човека няма вродена подбуда към развитие и прогрес. Разумът създава дихотомия, която го мотивира непрекъснато да се стреми към нови решения и нови хоризонти.

Понятието **дихотомия** отразява обстоятелството, че цялостната човешка същност е разделена на две повече или по-малко равни части: наследствена биологична природа и разум. Най-общата дихотомия, възникнала като противоречие между природната и разумната същност на човека, определя всички екзистенциални и исторически дихотомии.

Понятието **екзистенция** Фром определя като **съществуване** или по-точно това е реалният човешки живот. Екзистенциално ориентираните философи откъждат екзистенциализма с хуманизъм, което е един специфичен техен подход.

Екзистенциални са тези дихотомии, които са в основите на човешкото съществуване. Те никога не могат да бъдат премахнати, но спрямо тях човек се отнася по различен начин, който се определя от неговия характер и култура.

Екзистенциалната дихотомия **живот – смърт** е най-съществената. Всички сме смъртни – този неизменен за човека факт оказва силно влияние върху неговата съдба. Популярната мисъл на Зигмунд Фройд, че „крайната цел на живота е смъртта и той винаги я постига“, отразява най-общо и недвусмислено тази дихотомия. На човек не

му остава друго, освен да се примири с този факт или да формулира специфични защитни механизми, които да го омаловажат или преодолеят. Тук на преден план излизат религиозните хипотези за безсмъртието. Те намират практическа реализация в балсамирането на телата на египтяните, в прераждането при будистите, в християнското схващане за безсмъртието. Като общо правило всички тези практики не приемат факта, че човешкият живот завършва със смъртта, а смятат, че тя е елемент от вечния живот.

Друга екзистенциална дихотомия се състои в противоречието между потенциалните дарби на човека и тяхното житейско развитие и реализирането в противоречието **дарба – способности**. В действителност всеки отделен индивид е носител на цялостния човешки потенциал, но неговият жизнен път, колкото и интензивен и продължителен да е, не позволява пълното му проявление. Човекът няма ясно съзнание за противоречието между възможностите и действително постигнатия жизнен резултат. За това противоречие има исторически формирани се хипотези, които имат за цел да го намалят или редуцират. Твърди се, че жизнени цели могат да се постигат и след смъртта, че смисълът на живота не е в самия него, а във вярната служба на Бога, политическия или държавен лидер, че благополучието на общността, държавата, идеологиите превъзхожда свободата и щастието на отделния човек.

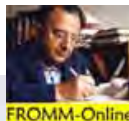
Историческите дихотомии се реализират в противоречието между индивидуалния и обществения живот, в противоречието **личност – общество**. Тези противоречия са създадени от хората, те не са неизбежни и в този сми-

съл е в тяхната власт да бъдат преодоленни. Така например глобалното противоречие на съвременното общество, противоречието между много богати и бедни държави, между много богати и много бедни хора може да бъде разрешено. Противоречието между съвременната наука и технология и създаваните от нея продукти, които не се използват само за материалното и духовното благополучие на човека, но и за смърт и разрушение, е разрешимо и се реализира в постоянно нарастващата тенденция за мир и разоръжаване.

Както вече беше отбелязано, екзистенциалните противоречия са неизбежен факт, а историческите са създадени от човека и е във възможностите му да ги разрешава. Затова изключително важен е проблемът те да бъдат разграничени. Най-характерна човешка черта е, че когато застане пред противоречие, той не може да бъде пасивен.

Човек не може да премахне екзистенциалната дихотомия, тя е вечна, но може да преодолее историческите противоречия чрез своята активна дейност. Според Е. Фром пред човека има само един надежден път за преодоляване на противоречията от историческите дихотомии: „Да погледне истината, да признае своята фундаментална самота и уединение в една Вселена, която е безразлична към неговата съдба, да разбере, че няма сила, която може да разреши проблемите му вместо него. Човекът трябва да приеме отговорността за себе си и факта, че само когато използва собствените си сили, може да придаде смисъл на живота си“. (75, 42)

Историческите дихотомии намират отражение във всеки конкретен човек и структурират фундамента на не-

говата личностна мотивация. Те имплицитно се включват в най-общия човешки мотив – стремеж към **свобода и безопасност**. От противоречието на тази дихотомия произтичат и екзистенциалните потребности на личността. Тези потребности далеч надхвърлят животинския произход на човека и Е. Фром обобщава пет основни: **потребност от установяване на връзки, потребност от преодоляване, потребност от корени, потребност от идентичност, потребност от система за ориентация и посвещаване.** (75, 40–43; 77, 250–252; 74, 89–95) На всички тези потребности ще бъде отделено специално място в настоящото изследване.

Смисълът на човешкия живот не се определя от неговата сигурност, тъй като прекалената сигурност пречи на стремежа към смисъл, но пък тя е необходимото условие, което помага на човека да разкрие своя потенциал. Животът няма друг смисъл освен непрестанния стремеж да реализира природния си потенциал. Необходимо условие за това е човекът да разбере своята същност, дихотомиите, заложи в неговото реално съществуване, да развие способността си да бъде самият той за себе си и чрез себе си за хората, с които общува. Основен инструмент за постигане на тази основна жизнена цел е истината, придобита чрез разума, обичта и продуктивния труд.

5.2. Личност и типове характер

Според Фром общото между всички хора от една социокултурна среда е, че те функционират в резултат на едни и същи екзистенциални и исторически дихотомии, но хората се различават по индивидуалния и уни-

кален начин, чрез който удовлетворяват своите потребности. Това е причината за безкрайното диференциране и разнообразие от личности, което е една от основните характеристики на всяко човешко общество.

В категорията **личност** Фром обединява в едно цяло наследствените и придобитите чрез обучение и възпитание психични качества, които са характерни за един индивид и му придават уникалност. Разликата между наследствени и придобити качества като цяло отговаря на разликата между темперамент, дарби и всички, дадени от природата, физични качества, от една страна, и характера, от друга. (75, 43–44)

Както бе отбелязано в началото на настоящето изследване, психологията на личността на Фром е един творчески синтез от психоанализата на З. Фройд и социологията на К. Маркс (72). Този извод се отнася и за характерологията на Фром. И двете теории попадат в общата характеристика – психодинамични. З. Фройд определя характера като динамична система от стремежи, които определят поведението, но не съвпадат с него. Той свързва характера с безсъзнателната мотивация, от което следва, че той има вродена природа. Вродеността най-вече се определя от обстоятелството, че енергията на сексуалния инстинкт, либидото, което формира характера на човека в процеса на неговото психосексуално развитие, не е подвластна на съзнанието и волята на индивида. В този смисъл динамичната природа на характера Фройд свързва със силата и динамиката на вродените инстинкти. Фром предлага същността му да не се свързва с различните форми на организация на инстинктивната енергия,

а с различните видове на съотношението на личността към средата и преди всичко със социалната среда. Той определя два вида съотношения на човека към средата: първия – добиване и усвояване на материални предмети; втория – изграждане на отношение към себе си и другите хора, с които общува. Първият процес се нарича **асимиляция**, а вторият – **социализация**. Тези две форми не се предопределят от вродените инстинкти както при животните.

Характера на личността Ерих Фром определя от начина, по който той се свързва със света в процеса на асимилация и социализация. „Характерът, твърди Фром, може да се определи като относително постоянна форма, в която човешката енергия се канализира в процеса на асимилация и социализация“ (75, 49). Характерът е в основата на социалната адаптация на човека и се формира чрез този на родителите, който от своя страна се определя от социалната структура и култура. Като се приспособява към своето семейство, детето придобива характер, който ще му помага да се адаптира към обществото. Той се формира от съответните социални и културни модели и затова повечето представители на една и съща социална група имат общи характерови черти. Това е т. нар. „социален характер“. На това обобщение се основава и хипотезата на Фром, според която от анализа на характера на дадена личност можем да направим изводи за анализа на социалната система, в която той се е формирал.

Личностната типология на Фром се основава на разграничаването между социалния и индивидуалния характер. Той предлага оригинална идея: **типозите ин-**

дивидуален характер да се определят от характера на ориентациите, чрез които индивидът се свързва със света в процеса на асимилация и социализация. Видовете ориентации и свързаният с тях характер са подробно анализирани в книгата на Фром „Човекът за себе си. Изследване психология на етиката“ (75, 51–90).

Фром дефинира ориентациите в две групи: **непродуктивна** и **продуктивна**. Към непродуктивната се отнасят възприемателската, експлоататорската, събирателската и пазарната ориентация. Продуктивната ориентация и определеният от нея продуктивен характер е идеалът и инструментът, чрез който човек може да изгради хармонията с майката природа и с другите хора от обществото. В цитираното по-горе произведение намира кратко отражение и основната ориентация в процеса на социализация, но тази тема беше анализирана в Трета глава.

Характерът на човек, формиран чрез **възприемателна ориентация**, е подчинен на основното кредо: „всички материални и духовни блага се получават от външен източник“, което означава:

- че трябва да бъдеш обичан, а не да обичаш;
- трябва да слушаш, а не да говориш;
- нещата не зависят от теб самия, а от другите – от Бог, от лидера, т.е. от някакви външни природни, социални или мистични сили;
- на всеки трябва да се казва „да“ и никога „не“; вземането на решение винаги се очаква от другите;
- тревогите, възникнали в резултат на житейски ситуации, се преодоляват с помощта на външни сили.

В характера на тази ориентация има черти като дружелюбност, оптимизъм, вродена топлота и взаимопомощ. Но тези положителни качества не са безкористни, с тях се цели да се спечели благодарност и така необходимата външна подкрепа.

Хората с характер, формиран чрез експлоататорска ориентация, също имат представата, че източникът на всички възможни блага е външен. Но те не получават благата като дарове, а ги вземат чрез сила, агресия и измама. Водещото им кредо е „откраднатият плод е най-сладък“. За свои сексуални партньори те избират тези, които имат интимни връзки с други хора. Чрез любовта си към тях те ги „открадват“ от любовта на другия. Експлоататорският характер не продуцира собствени теории и идеи, тъй като те също са обект на кражба. Най-привлекателни са онези материални и духовни ценности, които се отнемат чрез кражба и хитрост от другите. Проявяват уважение и почит към всеки човек, който е потенциална възможност за експлоатация и кражба. В общуването си с другите са агресивни, враждебни и манипулиращи. Проявяват подозрителност, цинизъм, завист и ревност. Положителните черти на този тип като активност, инициатива и самоувереност също са потенциални инструменти за тяхната агресия и измама.

Характерът на хора, формиран под влияние на събирателската ориентация, се изразява чрез следните типични черти:

- недоверие към външния свят;
- поддържане на личностна сигурност чрез натрупване и съхранение на материални и духовни ценности;

- алчност за пари и предмети;
- превръщане на сексуалния партньор във „вещ“, която трябва да се съхранява;
- ценен за съхранение материал са и преживявания, спомени и минали сантименти;
- въвежда се безупречен ред в събраните предмети, спомени, чувства, мисли;
- автоматично и механично се подреждат предмети, които не са на своето място;
- поддържа се педантична чистота, което е символ на отказ от всичко извън тях;
- маниакалната им точност е символ на контрол и влияние върху всичко външно, тъй като външният свят е заплаха за натрупаното притежание;
- постоянно отрицание, изразено с „не“, като защита от опасни външни намеси;
- убедени са, че не трябва да използват физическа и умствена енергия, за да не я изчерпят; за тях най-висша ценност са редът и сигурността.

Тези хора са винаги недоверчиви, подозрителни и имат особено чувство за справедливост, с която се стремят да гарантират своите притежания. Типичен пример за събирателски характер е помешчикът Плюшкин от романа на Гогол „Мъртви души“. Българската поговорка „От имане къща не се събаря“ може да се приеме като кредо на този тип характер. Положителните му черти са икономичност, търпение, постоянство, съдържаност, предпазливост, вярност – качества, които гарантират събирането, съхранението и притежанието на вещи и услуги.

FROMM-Online

Пазарната ориентация формира пазарния тип характер, наричан още пазарна личност. За да се разбере неговата същност, е необходимо да се направи анализ на социално-икономическата функция на съвременния пазар. Производството на стоки и услуги се основава на основния пазарен закон – търсене и предлагане, който определя както цената на стоката, така и възможността тя да бъде продадена. Следствие от пазарните отношения е поставянето на акцент върху цената, а не върху полезната за човека стойност на нещата. Например един модерен марков костюм може да се продаде за 500 лв., докато друг не толкова актуален, но със същата полезна за човека функция, може да остане непродан. Пазарноориентираният човек, пазарната личност има представа за собственото си Аз като за стока, която има разменна стойност.

Основното кредо на пазарната личност е: „Аз съм такъв, какъвто желаете да бъда“. По същия начин се оценяват и другите хора – те са стоки на пазара за личност, струват толкова, за колкото могат да бъдат продадени или купени. Пазарът има динамична характеристика, която е следствие от основния пазарен закон. Тази динамика е в основата на модата, в резултат на което стоките и услугите непрекъснато променят своята разменна и потребителска стойност. Личностният пазар също е белязан от диктата на модата. Стоката личност трябва непрекъснато да се променя, да следва изискванията на потребителя, за да се продава най-изгодно, но за това съвременният човек трябва да има съответните знания и умения. Те започват да се формират в системата на масовото образование, подхранват се от печатни и електронни медии и реклами-

те, които промиват съзнанието на личността. Резултат от тези непрекъснато въздействащи образователни, социални и културни стимули е превръщането на съвременния човек в продукт на масовата култура. Пазарният характер няма постоянна личностна идентичност и самочувствие, те са следствие от поведението на пазара. Пазарната личност е загърбила собствената си идентичност, което оказва влияние върху общуването. Хората се възприемат като участници в едно и също събитие – пазара, всички те имат желание да печелят. Възприемането и оценката на другите хора е като собственото възприемане – застрашеност от провал, самота, усещане за липса на подкрепа и реална надежда за бъдещето.

Обичта към ближния и индивидуалната любов също имат пазарна стойност и затова пазарната личност ги приема като стока, която може да се купува и продава. Мисленето на пазарната личност носи белезите на пазара. Стремехът към истината, към същността на предметите и явленията се приема като архаично явление. Познанието (знанието) трябва да има характеристиките на стоката и трябва да се използва за манипулация на другите и себе си, за пазарен маркетинг, реклама, политически цели. Този тип мислене се формира от цялата образователна система – от детската градина до висшите училища и целта е човек да придобие възможно най-голямо количество информация, полезна за целите на успеха. Това по същество е едно модерно преклонение пред Златния телец, когато еврейският народ боготворял, преди Мойсей да му донесе божествените закони от Синайската планина.

Анализът на взаимовръзката между ориентацията на характера и структурата на обществото позволява да се открият съществените фактори за формиране на характера, но проблемът общество – човек не следва да се разбира само в смисъл, че обществените институции и модели въздействат на човека да формира съответните черти на характера. Е. Фром е убеден, че „взаимодействието става много по-дълбоко; цялата личност на средния индивид се формира по модела, по който хората се отнасят един към друг и се определя от обществено-икономическата и политическата структура на обществото до такава степен, че по принцип от анализа на индивида могат да се направят заключения за обществената структура, в която той живее“. (75, 63). Положителни черти на пазарната личност са: целеустременост, общителност, липса на предразсъдъци и догматизъм, любознателност и интелигентност, адаптивност, толерантност и щедрост. Всички тези качества са й необходими, за да може успешно да се приспособи към промените на пазара за личност.

Според Фром през различните културно-исторически периоди (родовообщинен, робовладелски, средновековен, раннокапиталистически и съвременен капитализъм, който може да определим като глобализъм) преобладават приоритетно определени ориентации.

Възприемателската ориентация е характерна за родовообщинните и робовладелските общества.

Експлоататорската ориентация има за свое кредо: „Вземам това, от което се нуждая“. Тя се формира от ирацизма и колонизацията, където ограбените или евтино закупени стоки се продават многократно по-скъпо и е

най-ясно изразена във времето на свободния пазар в периода XVIII–XIX век. Нашата съвременност също е белязана от този тип отношения. „В наше време, пише Фром, се възроди голото експлоататорство в авторитарните системи, които се стремяха да експлоатират природните и човешките ресурси не толкова на своите собствени страни, колкото в онези, които завладяха. Те издигнаха правото на силния и го рационализираха, като се позоваха на закона на природата, който позволява на по-силния да оцелее. Любовта и порядъчността бяха знаци за слабост, мисленето – занимание за малодушни и изродени“. (75, 64)

Събирателската ориентация съществува успоредно с експлоататорската. Тя е заинтересована преди всичко да трупа и съхранява стоки, те са израз и символ на неговата личност, което гарантира неговата сигурност. Този тип личност е най-характерен за XIX век, нейното поведение се подкрепя от религиозно-пуританската етика, според която трудът и свързаният с него успех са най-същественният признак за добродетелност.

Пазарната ориентация е характерна за нашата съвременност. Сега етикетът, опаковката, марката, модата имат значение както за стоката, така и за човека. Символът „работа – успех“ се заменя със символа „стока – цена“.

Преодоляването на самотата, обезличаването на човека, обезсмислянето на живота, агресията, тревожността, които са следствие на непродуктивните ориентации, имат своя алтернатива – **продуктивната ориентация**, формираща продуктивната личност.

С цел определяне природата на продуктивната личност Фром прецизира съдържанието на понятията „ак-

тивност" и „продуктивност“. В психологията активността се определя като дейност на човек, който допринася за промяна на съществуващата ситуация чрез изразходване на енергия. Но това определение не отчита специфичните психични условия, които управляват дейността, т.е. не отчита локализацията на контрола. Фром приема всички дейности, които се регулират от външни за човека източници за непродуктивни. Такива са активността на човека под влиянието на хипноза; активността, предизвикана от вътрешна неосъзната тревога и безпокойство; невротичната активност; активността на подчинение и зависимост от авторитарен лидер и власт; автоматизираната активност, наричана още автоматизиран социален конформизъм; активността, предизвикана от неосъзнати мотиви като комплексите, акцентуациите, защитните механизми.

Фром подчертава и обстоятелството, че в своята теория за характера З. Фройд прави изчерпателен и задълбочен анализ на непродуктивния предгенитален характер. На гениталния нормален характер на здравата личност е отделено малко внимание. Основно човекът с генитален характер е определен като нормален и способен да функционира адекватно в социалните и сексуалните взаимоотношения.

Продуктивността е отношение и способност на всеки човек да реализира природния потенциал и силата, заложен в него. За да стане напълно разбираемо това определение, е необходимо да определим съдържанието на понятието сила. То включва в себе си две противоположности: **сила да...**, което означава **способност и власт**

над... т.е. господство. Силата да... е способността на човека да използва творчески и продуктивно своите природни дарби. **Властта над...** функционира тогава, когато силата да... е парализирана.

Чрез способностите на разума човекът достига до същността на нещата – **истината**. Със способността да обича той може да разбие бронята на отчуждението, самотата и агресията, която го отделя от другите хора. Със силата на въображението той може да конструира невидани предмети и машини, да създава абстрактни модели за бъдещи събития, да ги планира, използва и усъвършенства.

Там, където продуктивността е дефицит, нейното място се заема от стремежа за господство, власт и авторитарно доминиране над другите. В психоаналитичния модел за личност господството е свързано със смъртта (Танатос), а продуктивността – с живота (Ерос).

Става ясно, че продуктивният характер е един от особените начини на отношението към света. Възниква един риторичен въпрос: Кое е най-значимото, което продуктивната личност създава? Тя създава нови предмети, нови технологии, произведения на изкуството и науката, нови теории и практики на социалните отношения. Фром дава категоричен отговор на този въпрос – **„най-важният обект на продуктивността е самият човек“** (73, 71). Биологично животът на човека се определя с неговото раждане и смърт. Докато биологичното развитие на човека, неговият онтогенезис се извършва сам по себе си, управляван от вечните закони на генетичния код, то процесът на раждане на съзнанието, на характера на човека

не става по наследство. Този процес изисква творческа продуктивна дейност, която не само поддържа живота, но и непрекъснато развива неговия природен потенциал. Продуктивен характер има здравият напълно развит и свършен човек, но този характер е идеал и непрекъснатият стремеж към постигането му е най-значимият израз на продуктивността.

„Част от трагедията на човешкото положение е, че развитието на АЗ-а никога не е пълно; дори при най-добри условия само част от потенциите на човека се осъществяват. Човекът винаги умира, преди да се е родил напълно.“ (73, 72) С тази мисъл на Ерих Фром се подчертава обстоятелството, че природните дарби на човека са единствено голям потенциал и резултатите на съвременната наука и технологии са едно от малките доказателства за това.

Немският класически философ Г. Ф. Хегел формулира една философска хипотеза, която е в резонанс с цитираната по-горе мисъл на Фром – **човекът е дух и е способен за най-висшето, той никога не може да надценя своите възможности.**

Продуктивната личност разкрива своя характер в най-съществените човешки дейности – обичта и мисленето. На тази тема Фром отделя специално внимание в книгата си „Изкуството да обичаш“ (70), което е едно от най-превежданите му произведения. В нея понятията **обич и любов** се използват като синоними. Те са един от най-често употребяваните в ежедневноото съзнание, изкуството, литературата, медиите. Поради различното съдържание, което им се приписва, и обстоятелството,

че с тях се отразява всяко чувство, противоположно на омразата, те стават непригодни за точен научен анализ. В съвременната психология се заменят с понятията **симпатия и антипатия**, въведени от американския психоаналитик Джейкъб Морено. В действителност всеки човек притежава природната дарба да обича, но реализацията на обичта се оказва практически най-трудната негова жизнена задача.

Според Фром истинската любов е свързана с продуктивността и я определя като „продуктивна любов“. Нейната същност е постоянна независимо дали става въпрос за обич на майката към детето, на детето към родителите, обич към братята и сестрите, интимна обич между мъжа и жената, обич към човека въобще или обич към абстрактен обект като бог, идеология, религия. Обектите на любовта са различни, както е различно качеството и интензитетът на любовното чувство. Продуктивната обич има четири основни взаимосвързани елемента, независимо от нейния обект: **загриженост, отговорност, уважение и познание.**

Типичен пример за продуктивна обич е любовта на майката. Нейната същност е грижа и отговорност. По време на бременността тялото на жената се грижи за бъдещето дете, а след раждането любовта продължава с отговорна грижа за отглеждането на детето. Обичта на майката е безусловна, тя не поставя условия на детето, от чието изпълнение ще зависи. Неслучайно майчината любов е модел за най-висша проява на любовта и намира отражение в митовете, религията, изкуството.

Без познание и уважение към обичания обект любовта се изражда в господство и притежание – качества характерни за непродуктивния характер.

Продуктивното мислене има за цел да проникне през осезаемата видима повърхност на нещата и да достигне до тяхната същност. Продуктивно мислещият човек вижда нещата такива, каквито са в действителност, а не такива, каквито би желал да ги види или каквито предразсъдъците или други авторитетни хора го учат да вижда. Друг аспект на продуктивното мислене е обектите и събитията да се представят в тяхната цялостност. Казано с езика на теорията за системите, обектите и познанията за тях трябва да се представят като цялостни системи като подсистеми и системните елементи да се подчиняват на принципа за приоритета на цялото пред частта.

Както бе отбелязано, най-значим обект за продуктивния характер е самият човек. Продуктивната обичаваност и дейност са инструментите, чрез които човекът става човек за себе си и чрез себе си за всички хора, с които общува. Само когато човек може да бъде себе си, той може да бъде значим и за другите. „Човекът за себе си“ е основното кредо в творчеството на Ерих Фром.

Шеста глава

ПСИХОЛОГИЯ НА ДЕСТРУКТИВНОСТТА

6.1. Основни теоретични модели на деструктивното поведение

Последната и най-голяма творба на Е. Фром „Анатомия на човешката деструктивност“ е публикувана на английски език през 1973 г. и на немски през 1974 г. Това значимо произведение може да се определи като равносметка на цялостната научна дейност на Фром. Чрез прецизен интердисциплинарен подход, богати и задълбочени познания в областта на биологията, медицината, социологията, етиката, философията и психологията той прави задълбочен теоретико-практически анализ на един съществен човешки феномен – деструктивността. Интересът към него се определя от обстоятелството, че през изминалия XX век агресията, насилието, революциите, войните, смъртта придобиват огромни непознати измерения.

Деструктивността на човека е дала отражението си върху цялостния културно-исторически процес на формиране на цивилизацията. Но едва през двадесетте години на XX век, застанали пред невиджаните до тогава разрушения и смърт, предизвикани от Първата световна война, учените поставят във фокуса на интересите

си агресивното поведение на човека. Първата значима хипотеза за този опасен социален феномен е тази на Зигмунд Фройд. Както бе отбелязано, той определя цялата сложна структура на поведението като проява на инстинкта към живота и инстинкта към смъртта, които са биологично детерминирани.

Друг значим теоретичен принос в изследването на агресивността намира отражение в книгите на Конрад Лоренц „Така нареченото зло. Към естествената история на агресията“ (1963) и „За агресията“ (1966). Идеите на Лоренц намират широк резонанс сред учените и интелектуалците, като са приети от някои от тях като неоспорима истина.

Фром определя теориите на Фройд и Лоренц за деструктивността като инстинктивни, тъй като и двамата учени я свързват с наследените, вродени инстинкти. Поведенческата психология в САЩ през двадесетте години на XX век поставя във фокуса на научните изследвания поведението на човека. Ръководна за тази психологическа школа е хипотезата, че емоции, чувства и мислене са емпирично неизмерими и затова могат да се ползват за характеризиране на човешката психика. Единствената емпирично съществуваща реалност е поведението и по този начин психологията от наука за психиката се трансформира до наука за целенасоченото формиране на поведението на животните и хората. Бихевиористичната психология достига своя връх в творчеството на Б. Скинър, което е широко разпространено в САЩ. Деструктивното поведение на човека според бихевиоризма се определя от влиянието на околната социална среда, като обяснител-

ният модел е съвършено опростен: агресивната и жестока социална среда прави хората агресивни и жестоки.

Фром определя инстинктивните и бихевиористичните модели за деструктивността като „монообяснителни“. Според него и двата случая са догматично предубедени, тъй като адаптират емпиричните резултати към едното или другото предубеждение.

Фром формира собствен психоаналитичен модел за деструктивността, с който преодолява алтернативата инстинкт – поведение. Той определя два вида агресия при човека. Първият вид, който е общ за човека и животните и е генетично програмиран, е вроденият инстинкт да се избягва или напада агресора, който се явява опасност за живота и сигурността на индивида. Тази агресия се нарича „защитна“ и нейната биологична цел е да съхранява живота и здравето, да служи за продължението на вида и затова Фром я определя като благоприятна или оправдана.

Вторият тип човешка агресивност, която не е генетично програмирана, е зловредната агресия, която намира своя израз чрез жестокост и деструктивност. Тя няма нищо общо с биологичната адаптация и биологичните инстинкти.

Според Фром най-голямо теоретично недоразумение е хипотезата, че цялостната човешка агресивност, включително убийството и изтезанието, са резултат от биологично фиксираната агресивност. Поддръжниците на тази теория биха могли да оправдаят всяка социална и индивидуална разруха и смърт с вечните и неизменими природни характеристики на човека, с вечния и непреодолим Танатос.

FROMM-Online

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

Втората част на „Анатомия на човешката деструктивност“ е формулирана като „Доказателства срещу инстинктивната теза“. В нея авторът използва достиженията на науките неврология, палеонтология и антропология, за да направи един съществен извод: „деструктивността не е нито вродена, нито част от човешката природа, тя не е обща за всички хора“, (60, 204).

Фундаменталната разлика между инстинктивните (биологични) потребности и екзистенциалните (социални) потребности определя и съществената разлика между благоприятно-защитната и зловредно-деструктивната агресия.

В ранните години на своето творчество З. Фройд отдава незначително внимание на феномена агресивност. В този период той допуска, че само една господстваща сила мотивира поведението на човека – сексуалният инстинкт (либидото), който осигурява както самосъхранението на индивида, така и продължението на вида. През 20-те години на ХХ в., непосредствено след смъртта и разрушението, предизвикани от Първата световна война, Фройд формира един нов подход към теорията за инстинктите, която според него „от всички бавноразвиващи се части на аналитичната теория учението за инстинктите напредваше най-мъчително“ (53, 52). Цитирам тази мисъл на Фройд, за да покажа, че един от патриарсите на психологията през ХХ век признава, че инстинктът като обяснителен инструмент на човешкото поведение следва да се използва отговорно и прецизно.

Според Фройд инстинктът към смъртта е характерен за всеки биологичен организъм и има за крайна цел

да превърне високоорганизираните биологични системи в изходния неорганичен материал, от който са създадени. Този инстинкт може да бъде насочен навътре към човека или да бъде външно ориентиран. От това следва, че човек постоянно е под влияние на един природен импулс да вреди и унищожавя сам себе си (мазохизъм) или да вреди и унищожавя другите (садизъм). Човек не може да избяга от този инстинкт, защото той е биологично фиксиран в неговия организъм.

Много психоаналитично ориентирани учени не приемат тази нова теория на Фройд за инстинктите и я оценяват като механистична и биологична. Фром също не приема хипотезата, че агресията и деструктивността са биологично фиксирани мотиви.

Докато теорията на Фройд за агресията намира резонанс сред сравнително малък брой интелектуалци, то теорията на К. Лоренц, изложена в книгата му „За агресията“ (1966), става едно от най-популярните четива не само сред психолози, но и в научните среди от други предметни области. Това са хора, които са убедени, че войните, атентатите, насилието са детерминирани от биологични фактори и не зависят от човешката воля. Според Фром изброените деструктивни феномени са резултат от обществени, политически и идеологически обстоятелства, които са изцяло детерминирани от социокултурни фактори, а не от природата.

За Лоренц човешката агресия е инстинкт, непрекъснат извор на енергия, за който не е необходим външен стимул. Агресивната енергия се „произвежда“ от организма, акумулира се в нервните центрове, които управляват

съответните поведенчески модели. Когато натрупаната енергия е достатъчна, може да се стигне до експлозия, без дори да има външна причина за това. Животните и човекът винаги намират външни стимули, външен обект, които да освободят енергията на инстинкта, и това се съпровожда с голямо удоволствие. Удоволствието, свързано с преживяването на агресивното поведение, дава основание на Лоренц да го определи като „апетитно поведение“. Основното му твърдение е, че агресията не е повлияна от външни стимули, а е акумулирана вътрешна възбуда, която трябва да излезе навън независимо от обстоятелствата. Друга негова важна хипотеза е, че агресията служи на живота, подпомага оцеляването на индивида и неговия вид. Фром обобщава несъстоятелността на модела за агресивността на Лоренц по следния начин: „Логиката на това предположение на Лоренц е, че човек е агресивен, защото е бил агресивен, и че е бил агресивен, защото е агресивен.“ (60, 33)

При К. Лоренц агресията в защита на живота на човека и деструктивната социална агресия са обединени в една категория – агресия. В действителност човекът, както много други животни, води борба с индивиди от собствения си вид. Но за разлика от животните тази вътрешновидова човешка агресия е унищожителна. Само индивиди от вида хомо сапиенс могат да бъдат масови убийци и чужденци в собственото си общество.

След един принципен научен анализ на общото и различното в теориите на Фройд и Лоренц за агресивността Фром прави следното обобщение: „Социалният и нравственият дарвинизъм, проповядван от Лоренц, е

романтично националистическо езичество, което клони към замъгляване на действителното внимание в биологичните, психологическите и обществените фактори, обуславящи човешката агресия. Тук се крие фундаменталната разлика от Фройд въпреки сходството във възгледите за агресията. Фройд беше последният представител на философията на Просвещението. Той наистина вървеше в разума, присъщ на човек със силен характер, и единствено разумът би могъл да го предпази от объркване и загиване. Той искрено провъзгласи потребността от самопознание чрез разкриване на неосъзнатите човешки стремежи. Той превъзмогна загубата на Бог, като се обърна към разума – и се почувства болезнено слаб. Но не се преклони пред нови идоли“ (60, 47).

Бихевиористичната теория за агресията на човека, която е диаметрално противоположна на инстинктивната, също е критично анализирана от Фром. Бихевиористите приемат старата философска хипотеза на Дж. Лок, според която човек се ражда *tabula rasa* (чиста дъска) и впоследствие обществените и културните фактори определят съдържанието на „чистата дъска“, т.е. определят цялостното съдържание на човешкия характер. Естественонаучна основа на бихевиоризма са достиженията на експерименталната зоопсихология.

Основен акцент в анализа е поставен върху теоретичния модел на Б. Скинър, който се определя като връх в поведенческата психология. Теорията на Скинър е изключително популярна в съвременните информационни общества, в които оптимистичните и либерални идеи са на почит и се характеризират с непрекъснат стремеж за

контрол и управление на поведението както на отделния човек, така и на цялото общество. Според Скинър основната ценност на поведенческата психология е в това, че „всички хора контролират и всички биват контролирани“ (54). Това е в пълен унисон с предмета на психологията, формулиран за пръв път от бащата на бихевиоризма Джеймс Уотсън, според който „психологията е наука за контрол и формиране на поведението“. Скинър искрено вярва, че човекът може да бъде моделиран, когато е подложен на обществени стимулации, и нищо от неговата природа не може да попречи на това. Бихевиористичният модел за агресията може да се обобщи така: ако човек установи, че чрез агресивно поведение може да получи нещо, желано от него (вещи или ценности), то той го ще използва отново и чрез агресия ще постига всяка своя цел. Така той става агресивна личност и демонстрира агресивно поведение. Същият механизъм формира поведение на подчиненост, безстрашие или любов. Или казано иначе – човек мисли, чувства и действа по начин, позволяващ му лесно и успешно да постигне желаното от него. Следователно агресията е социално научено поведение, формирано в процеса на търсене на оптимална личностна полза.

Основна методологична грешка на бихевиористите е, че те не свързват поведението с мотивацията и приемат хипотезата, че само видимо наблюдаваните феномени са достоверни научни факти. Според Фром това е една заблуда, тъй като „истината е, че поведението само по себе си е различно в зависимост от мотивационния импулс, даже ако при повърхностно наблюдение тази разлика може да не се забелязва“ (60, 59).

В потвърждение на това твърдение Фром дава пример с двама бащи, които имат различни структури на характера, но имат идентично агресивно поведение към своите деца – удрят ги със собствените си ръце. Теоретично допускаме, че единият е любящ и загрижен, а другият има садомазохистична акцентуация. На пръв поглед и двамата наказват децата си по един и същ начин, но характерът на двете агресивни ситуации е съвсем различен. Преди всичко реакциите на децата при двата вида поведение е различно. Едното дете не се съмнява в любовта на баща си, а другото приема наказанието като незаслужено деструктивно и садистично.

Този често срещан „родителски експеримент“ е един от многото други аргументи, които дават основание на Фром да определи бихевиористичния модел за агресивност като теоретично несъстоятелен. Той подчертава факта, че този модел е изключително удобен за обяснение на някои негативни социални процеси, съпътстващи информационното общество, в което човекът става обект на огромна масова манипулация. Според Скинър бизнеспът на съвременния глобален човек, неговите потребности, ценности, свободното му време, образованието и кариерата му са обект на масова рекламна манипулация на бизнеса, на стоките, на услугите, на политическите идеологии и свързаните с тях подкрепления. В действителност отделният човек губи своята активна и отговорна роля в обществения процес. Той се научава да бъде автоматично приспособен само към това поведение, мислене и чувства, които изисква общата схема, т.е. това, което се очаква от него. В противен случай той може да загуби свободата си,

в авторитарните държави – живота си, а в либералните общества – работата и социалното си положение;

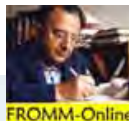
Сравнявайки теориите на Скинър и Фройд, Фром обобщава: „В основата си Скинър е наивен рационалист, който не зачита човешките наклонности. В противовес на Фройд той не е впечатлен от силата на наклонностите, но вярва, че човек се държи винаги така, както личният му интерес го изисква. Действително цялостният принцип на необихевиоризма е, че личният интерес е толкова мощен, че чрез обръщането към него – главно под формата на възнаграждения на индивида от средата зароди действие в желания смисъл – поведението на човека може напълно да бъде предопределено“. (60, 56) Накратко – поведенческата теория се основава на първенството на егocентричността и собствения интерес над всички други човешки наклонности и ценности.

Психоаналитичният подход за анализ на агресията според Фром преодолява недостатъците на инстинктивния и поведенческият подход. Най-същественото при него е откритието на З. Фройд на безсъзнателните психични процеси. Тяхното емпирично валидизиране е системно отразено за пръв път във фундаменталното му произведение „Тълкуване на сънищата“ (1900 г.) От анализа на безсъзнателното би могло да се докаже, че един съвместен, миролюбив и съзнателен човек има силни безсъзнателни импулси да убива. С по-малко значение ще бъде въпросът за обяснението на тези импулси като проява на неговата Едипова агресия към баща му, като проява на инстинкта към смъртта или като проява на засеннат нарцистичен комплекс.

Друга съществена идея на Фройд, която има отношение към анализа на поведението, е теорията за динамичната природа на характера. Това означава, че подсъзнателните сили се обединяват и систематизират в една отговорително устойчива и динамична система – характера на човека. Всеобщоизвестна е неговата хипотеза за взаимната връзка между психо-сексуалното развитие и характера на човека. От значение за обяснение на деструктивното поведение е анализът на „орално-садистичния характер“, който Фром нарича експлоататорски характер.

Психоаналитичният подход приема, че характерът определя поведението, че черта на характера, била тя агресивна или деструктивна, мотивира човек да се държи по определен начин и че човек изпитва удоволствие, когато поведението му е съобразено с характера. По същество подобно поведение е подчинено на принципа на удоволствието. Но освен този принцип в поведението на човека се намесва друг неумолим и обективен фактор – принципът на реалността, който по същество се основава на инстинкта за самосъхранение. В двете си крайности принципът на удоволствието и принципът на реалността взаимно се изключват. Но между тези две крайни положения попадат всички хора, като всеки има специфични съчетания между собствения му интерес и наклонности, вкоренени в характера му.

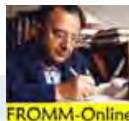
6.2. Психологически профил на деструктивната личност

В предисловието към произведението си „Душата на човека“ Ерих Фром обобщава трите най-съществени личностни феномена на деструктивната и нормалната личност. „Ще посоча три явления, които според мен съставляват основата на най-страшната и най-опасна форма на човешка ориентация: това са любовта към смъртта, злокачествения нарцисизъм и симбиотично-инцесната фиксация. Трите ориентации, съчетани, образуват синдрома на упадъка, който тласка хората да рушат заради самото разрушаване, да мразят заради самата ограда. Като противоположен на синдрома на упадъка ще опиша синдрома на растежа, той се състои от любов към живота (противоположно на любовта към смъртта), любов към човека (противоположно на нарцисизма) и независимост (противоположно на симбиотично-инцесната фиксация). Само при малцина един от двата синдрома се разгръща напълно. Не може да се отрече, че всеки върви в посока, която сам е избрал – на живота или на смъртта, на доброто или на злото.“ (68, 20)

Фром е безусловно убеден, че деструктивността, жестокостта, т.е. човешката агресия, не могат да бъдат обяснени с неговата естествена природа и че тя трябва да се различава от агресивния животински инстинкт. Безспорен е фактът, че човешката агресия е несравнима с тази при животните. Те имат допирна точка само при оправданата агресия, тази, която съпровожда биологичната адаптация на животните и човека. (60, 207–241) Само

човекът проявява биологично неприспособима агресия, която Фром нарича злостна агресия (60, 242–295). Според него агресията в процеса на биологичната адаптация е реакция на индивида на стимули, които имат реална опасност за живота и размножаването. Тя е генетично програмирана, обща за животните и човека и респективно е защитна. Злостната агресия, деструктивността и жестокостта не са реакция спрямо някаква реална заплаха. Те не са генетично програмирани и са характерни само за човека, като са биологично нецелесъобразни, защото унищожават живота на отделни хора и цели общества. Главните форми на злостната агресия – жестокост и убиване, доставят удоволствие на агресора и това е основната ѝ цел. Независимо че не е инстинктивно програмирана, тя е мощна мотивационна сила, вкоренена в самата същност на човешкия характер, която при определени условия има силата на инстинкт. В действителност същността на различията между оправданата и злостната агресия се крие в същността на различията между наследствените психични качества (биологичната детерминираност) и придобитите черти на характера (социокултурната детерминираност).

Същественото в подхода на Фром за определяне на психологичния профил на деструктивната личност е, че използва понятия от медицинската диагностика: симптом, синдром. Най-общата характеристика на конкретното болестно разстройство се отразява с понятието нозологична единица. С тези три понятия от диагностиката се описват психичните черти и качества на деструктивната личност. Качествата ѝ, които са най-общи и с най-голя-

ма степен на абстрактност и обобщеност, са злостност и жестокост. Те са обобщен израз на синдрома на упадъка, който, както вече бе подчертано, включва некрофилията, злокачествения нарцисизъм и симбиотично-инцестната фиксация. От значение за настоящия анализ е да се определят най-важните конкретни прояви, симптомите на трите ориентации, които в крайните си прояви се обединяват и образуват същността на най-опасната за човека патология на злостност, разрушителност, жестокост и безчовечност.

Некрофилия е понятие, което означава обич към смъртта. Терминът се използва в психопатологията за обозначаване на сексуално извращение, изразяващо се в сексуално влечение и удовлетворение от мъртво тяло или болезнена принуда да се „общува“ с мъртво тяло. Най-общото определение за некрофилията като личностна ориентация и черта е омразата към живота и обич към смъртта. Без претенции за йерархична подреденост, основните прояви на некрофилната личност са:

- преклонение пред мъртвата природа: трупове, нечистотии, вещи, т.е. основно се идоллизират вещи и предмети;
- подчертан интерес към миналото и фиксиране към минали чувства, преклонение пред него, липса на интерес към настоящето и бъдещето;
- педантична привързаност към реда и закона;
- преклонение пред физическата сила и мощ, тъй като силата се приема като способност да превърне човека в труп; обичта към смъртта и обичта към силата са взаимосвързани, за некрофила съ-

- съществуват два „пола“ – силни и слаби, убийци и убивани;
- влюбеност в убийците, които могат да бъдат и обект на сексуални фантазии и влечения;
- общуването на некрофила с другите хора и отношението към вещите имат характер на притежание; некрофилът общува с нещо само ако го притежава; заплахата срещу притежанието е заплахата срещу неговата личност и затова некрофилът е готов да убива заради това, което нарича „мое“;
- стремеж към тъмнината (поща, пещерите, водни дълбини, изолирани от светлина помещения) – това е символичното връщане към миналото, към тъмнината на майчината утроба, желание да се елиминира настоящето и бъдещето;
- стремеж към сигурност – за да бъде животът предсказуем и контролиран, той трябва да се превърне в смърт, която е най-голямата сигурност;
- некрофилни съновидения, изразени в следните основни символи: убийство, трупове, кръв, изпращания, черепи, хора, действащи като автомати; при ярко изразена некрофилна нагласа тези сънища са доста чести и се повтарят многократно;
- специфичен външен вид и жестове – при силно изразена некрофилия човек има студена маска на лицето и мъртвешки цвят на кожата, гримасите демонстрират усещането за неприятна миризма.

В книгата си „Адолф Хитлер – клиничен случай на некрофилия“ (59) Фром анализира живота и личността на Хитлер, което е блестящо емпирично потвърждение

на теорията му за човешката агресивност. Той подчертава и обстоятелството, че не само патологичните диктатори са склонни към деструктивност. Една майка също може да прояви некрофилно отношение към детето си. „Един пример за това е майката, която винаги се интересува от болестите на детето си, от травмите му, от мрачните прогнози за неговото бъдеще, но същевременно не обръща внимание на положителните промени, не откликва на детските радости, не забелязва новото, което расте у него. Нищо чудно да установим, че в сънищата си тя вижда болести, смърт, трупове, кръв. Тя не наврежда по никакъв начин на детето, но постепенно може да убие в него радостта от живота, вярата му в напредъка и в крайна сметка да го зарази с некрофилната си нагласа“. (68, 41)

„Да живее смъртта“ – това е осъзнатото или безсъзнателното кредо на некрофилната личност, притежаваща най-злостните и извратени човешки черти: живо същество да обича не живота, а смъртта; не здравето, а болестта; не развитието, а упадъка; не свободата, а робството.

Така описаните най-важни симптоми на некрофилната ориентация в своята цялостност образуват съдържанието на некрофилния характер. При по-прецизен анализ може да се констатира известно сходство между понятието на Фром **некрофилен характер** и **аналния характер** на З. Фройд. Двете понятия са качествено сходни в отношението си към живота и мъртвото, вещите и тяхното притежание. Отличават се само със силата и интензивността на отношението. Според Фром некрофилният характер е злокачествена форма на онази характерова

структура, доброкачествената форма на която е описаният от Фройд **анален характер**.

Индивидуалният и обществен нарцисизъм е втори елемент от структурата на синдрома на упадъка, който е мотивационен източник на жестокостта и деструктивността на злостната агресия. Счита се, че понятието **нарцисизъм** З. Фройд приема за едно от най-значимите си достижения, равняващо се на хипотезата за безсъзнателното, едиповия комплекс и психичната структура на Аз-а. Той го използва за анализ на значими психични образувания и феномени като нарцистична невроза и психоза, страх от кастрация, ревност, садизъм. Свързва го и със социалнопсихологически феномени като виновност и лоялност към авторитарните лидери. Но Фройд прилага понятието **нарцисизъм** само към психиката на детето и психично разстроените личности, като го свързва само с процесите на психосексуалното развитие.

При анализа на нарцисизма Фром се основава на най-значимата идея в психоанализата на З. Фройд – динамичното разбиране на човешкото поведение, т.е. идеята, че поведението се мотивира от вътрешни сили с висок потенциал и може да бъде обяснено или предвидено само ако бъде установен характерът на тези сили.

Психоаналитичната теория за нарцисизма е един надежден инструмент, с който се дава задоволителен отговор за характера на параноята и свързаните с нея халюцинации и страхове, за поведението на хора, придобили изключително голяма социална власт, като фараони, царе, императори, авторитарни лидери от ХХ век, чиято психоза се обяснява с изцяло прекъснатата връзка между

индивида и външния свят. Тя обяснява и моралната хипохондрия, при която човек има постоянен и силен страх, че ще бъде винаги виновен за нещо.

Основните прояви на нарцистичния характер сравнително лесно могат да бъдат идентифицирани: самодоволство и чувствителност към всякаква критика, особено лицево изражение, акцентуация и хиперболизация на отделни физически и морални качества, хиперболизация на притежаваните вещи и резултатите от дейността, на идеи и хора, които нарцистичната личност може да нарече с притежателното местоимение „мое“.

Самодоволството на нарциса се изразява в речта. За най-банални неща се говори като за нещо значимо и важно, думите на събеседника изобщо нямат никакво значение, не се позволява на другите да изкажат мнение, а ако имат основателни аргументи, те манипулативно се заобикалят.

Чувствителността към критика се изразява с отричане на обективността на критичните аргументи, с гневни реакции или демонстративно самовглъбяване и отказ от диалог. Привидната скромност и смирение, които в някои случаи са демонстративни, са специфична реакция към критиката.

Особеното лицево изражение включва особен блясък в очите и усмивка, които предизвикват противоречиви оценки от хората, с които нарцисът общува. Лицевото изражение се приема като израз на блаженство, самодоволство, доверчивост или детска наивност. При крайни форми на нарцисизма блясъкът в очите може да се определи като признак на параноя.

Акцентуацията и хиперболизацията на отделни физически, умствени и морални качества се изразява чрез активността на нарциса да се фиксира върху определени личностни черти като физическа сила и външна красота (фиксация върху нос, очи, коса, мускули, първични или вторични полови белези), интелект, творчески способности, морални качества, чест, достойнство. Всичко, което нарцисът може да нарече „мое“, е най-значимо за него и най-ценно на света.

Фром обобщава хиперболизацията на резултатите от дейността и притежаваните вещи: „Също както е превърнал своя „себеобраз“ в обект на нарцистичната си привързаност, така той постъпва и с всичко, свързано с него. Така неговите идеи, неговите знания, неговата къща, но също и хората в неговата област на интереси стават обект на неговата нарцистична привързаност“ (68, 73).

Често срещан обект на нарцистично отношение са собствените деца. Нарцистичните родители са напълно убедени, че техните деца са най-красивите, възпитани и умни деца и превъзхождат всички останали.

В брачните и семейните отношения нарцисизмът се проявява, като негов обект става брачният партньор. Нарцистичният мъж например проектира своя нарцисизъм върху съпругата си, която става част от неговата същност. Тя се превръща в обект на обич и възхищение, защото е негов, и това я превръща в носител на най-добри качества.

Груповият нарцисизъм е специфичен социално-психологически феномен. Обект на нарцистичната при-

вързаност е социалната група, към която принадлежи човек, семейството, държавата, партията, расата, социалната класа и т.н. Докато личният нарцисизъм в повечето случаи не се осъзнава, то груповият може да е напълно осъзнат. Непоклатими убеждения като нашата държава, нашата нация, нашата религия, нашата политика са най-значимите, най-великите, най-хуманните, най-либералните и т.н. Те не звучат патологично, а се приемат като израз на патриотизъм, лоялност, морално и отговорно социално поведение. И когато подобна непоклата убежденост се споделя от десетки, хиляди или милиони хора от една и съща социална общност, нарцисистичната фанатозна оценка на групата се утвърждава в съзнанието на отделния човек като обективна реалност и има групов консенсус. Налице е действието на предразсъдъка: „след като всички твърдят едно и също нещо, значи това е истина“. Според Фром степента на груповия нарцисизъм е в зависимост от социалния и икономически статус на човека и от характера на съответното общество. Например религиозният, националният и етническият фанатизъм, който е краен израз на груповия нарцисизъм, е характерен за онези социални групи, които са на ниските нива на социокултурно развитие.

При анализа на нарцисизма възникват два съществени теоретични въпроса:

1. Какви са неговите биологични функции?
2. Какво е отношението му към агресивността?

Когато обект на анализ са биологичните функции на човека, те винаги се обобщават до две основни и се свързват с двата най-съществени инстинкта, формулирани от

Ч. Дарвин: инстинкт за запазване на индивида, наречен оцеляване, и инстинкт за продължение на вида, наречен секс. Нарцисизмът е мотивационна сила, сравнима с оцеляването и сексуалността, и в нередки случаи е по-силен от тях. Основавайки се на тази хипотеза, можем да приемем, че нарцисизмът, подобно на оцеляването и секса, е мотив, който има важна **биологична функция**.

Нарцисизмът при човека според Фром е компенсация за това, че неговите вродени инстинкти, в сравнение с тези на животните, са слабо развити. „Те (животните) нямат проблеми с оцеляването, в смисъл че вродените им инстинкти се грижат за него така, че животното не трябва да мисли или да решава дали иска, или не иска да положи някакво усилие. При човека инстинктите са загубили до голяма степен своята ефективност, поради което нарцисизмът придобива доста важна биологична функция“. (68, 74) Тази биологична функция на нарцисизма, която подпомага и допълва оцеляването (запазването на индивида) и секса (продължаването на вида), Фром свързва с т.нар. „оправдана агресивност“. (60, 207-241)

Крайно високите нива на нарцисизма се отклоняват от основната му биологична функция. Крайният нарцисизъм се разпознава по следните симптоми:

- безразличие към съдбата на другия;
- поставяне на личните интереси винаги на първо място;
- асоциално и аморално поведение при реализиране на желания и цели;
- неспособност за групова дейност и отношения.

Всички тези най-общи черти на нарциса го поставят в постоянен конфликт с принципа на биологичното оцеляване и социалната адаптация.

Най-общият извод е, че нарцисизмът подпомага оцеляването и адаптацията на човека, но в същото време може да е и голяма заплаха за него. За разграничаването на двете функции на нарцисизма Фром въвежда понятията **оптимален и патологичен нарцисизъм**.

„Оптималният нарцисизъм служи за оцеляването, т.е. биологично необходимата степен на нарцисизма се свежда до степента, съвместима с общественото сътрудничество. Другата е фактът, че индивидуалният нарцисизъм се преобразува в групов – кланът, нацията, религията, расата заместват индивида като нарцисистичен предмет. Така енергията на нарцисизма се запазва, но се използва по-скоро за оцеляване на групата, отколкото за оцеляване на индивида“. (68, 75)

Патологичният нарцисизъм Фром свързва със злостната агресия, с крайните прояви на жестокост и деструктивност. Най-опасният резултат от него е хиперболичното изопачаване на рационалните оценки, спонтанните афективни решения спрямо критиката на нарцисистичната позиция и оценка, депресивната реакция като заместител на спонтанния афект, стремежът да се преобразува социалната действителност така, че да се пригоди към изградения вече Аз-образ на нарциса.

Цялостната палитра на патологичния нарцисизъм Фром разделя на две форми – доброкачествен и злокачествен. При първата обект на нарцисизма са усилията на човека в дейността и резултатите от нея. Например

човек може да изпита нарцисистична гордост от дейността си като професионалист, родител, творец, учен и т.н., но в този случай обект на нарцисизма е засиленият интерес към работата и резултатите от нея. Този вид има постоянен и динамичен характер и чрез него може да се даде отговор на въпроса защо наблюдаваме толкова много нарциси, които в същото време са и творчески личности. Вероятно съществува известна зависимост между творческите способности на личността и нарцисизма.

Обект на злокачествения нарцисизъм не е това, което човекът прави и съзнава, а това, което притежава – като например телосложение, интелект, личностни качества, сила, власт, богатство. Най-характерната черта на този вид е липсата на обективен коректив, какъвто има при доброкачествения нарцисизъм.. Злокачествените нарцис е велик, силен и всемогъщ не поради някакви реални достижения, а заради качества, които притежава. Като поддържа и демонстрира постоянно представата за своето величие, нарцисът се отдръпва от реалността и увеличава своя „заряд“ за налудни идеи и въображения, като стига до пълна самоизолация в нарцисистичното си величие.

Груповият нарцисизъм се отразява още с определеното обществен и подобно на индивидуалния има важна приспособителна функция. Той подпомага сплотеността и солидарността на групата и прави функционирането и по-лесно и ефективно, като се мотивира от своите представи и идеи. Този вид нарцисизъм предизвиква удовлетворение и гордост сред членовете на групата и особено сред тези, които нямат основателни причини да се чувстват

ват силни и значими. Кредото на груповия нарцисизъм е: „Аз съм част от най-силната и най-велика група на света. Аз, който в действителност съм незабележимо човече, ставам истински великан, когато съм в моята група“. Формирането, поддържането и функционирането на груповия нарцисизъм е най-същественният източник на човешката разрушителност и агресия. Груповият нарцисизъм е обяснителен инструмент при анализа на всички значими масови явления и свързаните с тях войни, въстания, метежи, национални и религиозни конфликти, фашизъм, комунизъм, фундаментализъм, тероризъм. Но в действителност той не е единственият фактор за злостната агресия, тъй като, както бе споменато, тя се мотивира и от некрофилията и патологичните инцесни връзки. Трите заедно, обединени в едно взаимосвързано цяло, формират синдрома на упадъка и мотивират разрушителната агресия както на отделния човек, така и на групите, обладани от него.

Симбиозно-инцесната фиксация, наричана за краткост инцесна симбиоза, е третият съществен ориентир на деструктивната личност. Крайните форми на инцесната симбиоза също са свързани със злостната агресия и нейните крайни резултати – разрушение и смърт. При анализа на инцесните връзки Фром се основава на един от крайъгълните камъни в психоанализата на З. Фройд – откритието му за връзката майка – дете и произхождащия от нея едипов комплекс. Същността на този комплекс се изразява в особената привързаност на детето към майката, която повечето хора с напредването на възрастта не преодоляват докрай. Невъзможността да бъде превъз-

могат Едиповият комплекс нарушава способността на човека за нормално общуване с противоположния пол, намалява инициативността и самостоятелността, води до невротични вътрешни конфликти и симптоми. В последното десетилетие от своето творчество Фройд стига до идеята, че привързаността на детето към майката е обща за двата пола. Затова в психоанализата се формират две понятия – предедипова и едипова фаза на развитие.

Предедиповата привързаност на момчетата и момичетата към майката е качествено различна от едиповата привързаност на момчетата. „Аз намирам, пише Фром че предедиповата привързаност на момченцата или момиченцата към майката е едно от ключовите явления в тяхната еволюция и една от главните причини за неврозата и психозата. ... Този инцесен стремеж, в предгипитален смисъл, е от най-основополагащите страсти у хората, събирайки в себе си жаждата за закрила, задоволяването на нарцисизма, възжелението за освобождаване от рисковете на отговорността, свободата и съзнанието, копнежа за безусловна любов, която се предлага без очаквания за любовен отговор“. (68, 101)

За детето майката е най-същественният обществен представител в неговия живот, без който то не би могло да живее и оцелее, тъй като е физически безпомощно и има потребност от любов и грижа. Фактът, че детето жизнено се нуждае от майката или поне от личност, „играеща ролята на майка“, не се нуждае от доказателства и е очевиден. Но тя също в много отношения може да бъде безпомощна и беззащитна. В действителност същите условия, които карат детето да копнее за майчината обич и

FROMM-Online

сиурност, продължават да съществуват и при майката, но на по-различно съзнателно равнище. Тя осъзнава и изпълнява своите социални роли, осъзнава опасността и рисковете на живота, познава природните и социалните сили, над които няма власт, евентуалните злоподуки, които нито може да предвиди, нито да предотврати, както и неизбежните болести и свързаните с тях страдание и смърт. Следователно и майката, както и детето, също има желание за безусловна обич, грижа и сигурност. Фром обобщава екзистенциалното отношение дете – майка по следния начин: „Ако хората – мъже и жени – можеха да намерят „мама“ за цял живот, тогава в живота не би имало рискове и трагедии“. (68, 102)

Оказва се, че първото и най-важно събитие от житейската драма на всеки човек се е състояло в отношението дете – майка далеч по-рано от второто действие, наречено едипова фаза, която се определя от отношението дете – баща. На тази хипотеза се основават психоаналитиците от второто поколение, като Х. Съливан, К. Хорни, М. Клайн, Е. Ериксон.

Хронологично майката е първата представа на детето за сила, която закриля и гарантира сигурност. С развитието си детето разбира, че майката се допълва или замества от членовете на семейството, а впоследствие от етноса, расата, нацията, държавата, религията, социалната група, политическата партия и т.н., като от всички тях се очаква грижа и закрила. Така тези нови социални партньори стават заместители на майката. Начинът на прехвърляне на майчините функции от реалната майка върху семейството и другите социални групи има същия

механизъм, както преобразуването на индивидуалния нарцисизъм в групов. За да се избегнат индивидуалните противоречия и конфликти, още в зората на човешката цивилизация са издигнати много култове към една обща за всички хора и групи Велика майка. Тя обединява и обобщава в себе си всички индивидуални представи за майката. Култът към нея лесно може да се замени с култ към религията, етноса, нацията и т.н. Експериментално твърде лесно може да се потвърди хипотезата, че хора, които имат силна привързаност към своите майки, формират възможност за здрави и постоянни връзки с расата, религията, родината си.

Според Фром дори и най-силните инцесни връзки с майката, които са характерни и за двата пола, могат да съществуват без следа от сексуално влечение. Тази негова идея е теоретично продължение на хипотезата на Фройд, според която инцесните отношения са резултат от динамиката на сексуалността и свързаната с нея енергия на либидото. Фром добавя към теорията за инцеса още един съществен елемент – инцесът може да включи в себе си не само копнеж за майчина обич, грижа и закрила, но и **страх от майката**. Този страх има специфична природа. Той може да се дължи на доминиращата зависимост на детето от майката, която формира у него чувство за безпомощност и безсилие. Страхът може да бъде свързан с тежка регресия на детето към периода на ранното детство, кърмачеството или връщането отново в майчината утроба. Регресивните желания, на които детето трудно може да даде съзнателен израз, превръщат майката в чуповищен канибал. Подобни страхове могат да се появят

ват от реални факти, които определят конкретна майка като некрофил или саломазохист.

Подобно на нарцисизма инцесната фиксация в зависимост от своята сила и съдържание може да се определи като доброкачествена или патологична. Патологичната Фром нарича „инцесна симбиоза“. Тя е най-силната форма на фиксация върху майката. Фром пояснява: „Има различни степени на симбиоза, но всички те притежават един и същ елемент: симбиотично свързаният е неделима част от „домакина“, към който е привързан. Той не може да живее без този човек и ако връзката бъде застрашена, се чувства изключително тревожен и уплашен. (Приблиски до шизофреници пациенти раздялата може да доведе до внезапен шизофреничен срив.) Когато казвам, че не може да живее без другия, нямам предвид, че непременно винаги е физически заедно с него – възможно е да го вижда или да я вижда само рядко, та дори „домакинът“ може да е мъртъв (в този случай симбиозата може да приеме форма на онова, което в някои култури е институционализирано като „почитание на предците“). Връзката по същество е емоционална и фантазна. Защото за симбиотично обвързаният е много трудно, ако не дори невъзможно, да усети устното разграничаване между себе си самия и „домакина“. Той се чувства едно с него, част от него, разтворен в него“ (68,109).

Симбиотичното единство може да се сравни с връзката на майката с плода – те са две същества, събрани в едно тяло. Същността и степента на инцесната фиксация може да се достигне чрез изследване и тълкуване на езика на символите, който намира своето отражение в съновиденията.

Патологията на инцесната фиксация се определя от степента на регресия. Най-изявените симптоми на тази регресия са: постоянни социални конфликти, необективни и изкривени социални възприятия и оценки, изкривяване или унищожаване на способността за обич към другия човек, невъзможност за формиране на идентичност и самостоятелност, рационализиране на инцесната фиксация така, че тя да се опише като приемлива и необходима.

Според Фром вътрешноприсъща склонност на всички хора е стремежът да се съхрани връзката с майката и нейните еквиваленти – кръвта, семейството, нацията, етноса. Той е в постоянно противоречие със стремежа да бъдем свободни, да израстваме и да бъдем активни творци на собствената си съдба. Инцесната симбиоза не се определя само от сексуалността. Тя е част от фундаменталните човешки потребности: необходимост от запазване на връзката с първоизточника, с корените на живота и се мотивира от страха на човека да бъде унищожен от силата, която го е създала – майката, и пред която сам се е поставил в безпомощност, отказал се е от свободата и личната идентичност заради някаква илюзорна сигурност, дълг, вина, отговорност.

Според Фром в най-архаичните и патологични форми инцесната симбиозност и нарцисизмът са съединени с некрофилията. Стремежът към завръщане в утробата, в миналото е в същото време и стремеж към смъртта и разрушението. „Тъй като крайните форми на некрофилията, нарцисизма и инцесната симбиоза са смесени, можем да говорим за синдром, който бих нарекъл „синдром на

упадък“. Страдащият от него е истински зъл, защото предава живота и израстването и е поклонник на смъртта и осакатяването“. (68, 113)

В своя най-значим труд „Анатомия на човешката деструктивност“ Ерих Фром прави забележителен психологически анализ на личността и дейността на най-жестоките и деструктивни лидери през XX век като: Адолф Хитлер, определен като клиничен случай на некрофилия (60, 404–474); Йосиф Сталин, определен като клиничен случай на несексуален садизъм (60, 314–329); Хайнрих Химлер, определен като клиничен случай на аналнозадържаш садизъм (60, 330–356).

Седма глава

МОДЕЛ ЗА ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ НА ЛИЧНОСТТА

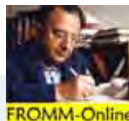
7.1. Традиционни модели за психичното здраве

Преди да анализирам модела на Фром за здрава, нормална личност, ще направя кратък преглед на съществуващите и придобили популярност теории за психичната болест.

Най-общото определение на понятието здраве е формулирано от Световната здравна организация: „Здравето е състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто отсъствие на разстройство или недъг“.

За да достигнем до същността на психичното здраве, следва да определим съдържанието на две основни категории, имащи отношение към фиксирания проблем. Това са понятията **здраве, болест и криза**.

Здравето е цялостна обща оценка за състоянието на личността. Тази обща оценка не е задължително винаги да включва и благополучие. Здрав е този човек, който успешно преодолява стимулите, които му причиняват телесни страдания, а също така и социалните стимули, които пречат на реализацията и развитието му. Той е в състояние да съчетава собствените си потребности с тези

на социума, в който живее, като се справя с всички трудности в този процес. Най-значима личностна черта на здравата личност е високото ниво на гъвкавост и динамичност в социална адаптация, поддържане на устойчив личностен и социален растеж. Тя формира и притежава висок адаптационен потенциал, който творчески използва във всяка конкретна ситуация.

Болестта нарушава способностите на човека за успешна и творческа адаптация. В резултат на това болен човек не може успешно да се справи с житейските проблеми, нарушени са и неговите социални връзки.

Понятието **криза** отразява житейска ситуация на несигурност, остра борба за постигане на цели, преориентация на ценности, съпроводена със страх, тревога, безпомощност, безизходност. Тя е сложен житейски кръстопът, на който няма ясна посока за бъдещето. Във всяка криза е заложен потенциал за промяна към по-добри житейски перспективи. Нейното успешно преодоляване прави човека по-уверен, по-силен, самостоятелен и бележи ръст в своето развитие и независимост. Когато кризисните ситуации не могат да се преодолеят, резултатите са демотивация, регресия, дезадаптация, неувереност. Човек не може да се справи сам с проблемите си, става зависим от други хора, нуждае се от тяхната помощ и се оказва в състояние на **болест**. Очевидно е, че понятието **криза** има по-общо съдържание от понятието **болест**. Затова психичната болест също може да се определи като криза, за чието преодоляване е необходима намесата на квалифициран специалист – психотерапевт.

Съществуват различни теоретични модели за психично здраве и психична норма. Те са постоянен обект на сериозни научни дискусии, анализират се и в ежедневие-то, и в медиите. Това налага да направя кратко описание на най-често срещаните теоретични модели: соматичен, социален, психологичен, мистичен, етологичен, юридически, девиация на нормата, социален стигматизъм, пътешествие навътре в себе си, без да фиксирам вниманието върху критичните анализи.

Соматичният модел определя психичната болест като биологично явление. В този смисъл тя е морфологично и физиологично отклонение във функциите и структурата на нервната система. Психичната болест има динамична структура: причини, проявление, клинична диагностика, продължителност, психофармакологична стимулация, изход от болестта. Този модел намира приложение най-вече при болни, които постъпват в психиатрични клиники. За психотерапевтите, които приемат психичното разстройство като социален и психосоматичен феномен, той не е приемлив.

Социалният модел се основава на личностното отношение пациент – лекар. От значение в случая е съзнанието на пациента, че има проблем с психичното си здраве и че за решаването му следва да потърси помощ от лекаря психотерапевт. Тук се поставя акцент върху факта, че има значими различия между психичната и соматичната болест. Съществуват психично болни хора, които нямат ясно съзнание за болестта си, както и здрави хора, които имат съзнание за соматични болести и страдания.

FROMM-Online

Психологичният модел определя като причина за психичните заболявания специфични събития от живота на човека, които впоследствие попадат в безсъзнателната психична структура, откъдето се формират и симптомите на психичното разстройство като страх, вина, меланхолия. Той има три характерни разновидности: психодинамичен, поведенчески и екзистенциално-хуманистичен.

Психодинамичният модел се основава на теорията на З. Фройд за психичната структура, мотивацията и психосексуалното развитие на личността. Психичните разстройства са причинени от силата на противоречията (конфликтите), които човек преживява преди всичко в детството си. Неврозата е резултат от вътрешен психичен конфликт между свръх Аз-а и То, психозата е предизвикана от конфликт между Аз-а и външната обективна реалност. Болестната симптоматика се преодолява с основния метод на психоанализата – свободните асоциации.

Поведенческият модел определя психичната болест като заучено придобито поведение. Теоретично се основава на американската поведенческа психология, водеща началото си от Дж. Уотсън. Според този модел заучените неприятни преживявания предизвикват намаляване на социалната активност, маргиналност, аутизъм, разстройство в речта и поведението. Научаването на правилното, нормално поведение е основен психотерапевтичен метод, като се поставя и акцент върху поведенческата профилактика като контрапункт на хоспитализацията.

Екзистенциално-хуманистичният модел се основава на екзистенциалната философия и хуманистичната психология, която се формира след Втората световна

война. Според него основни причини за психичните разстройства произтичат от противоречието и проваста между двете фундаментални екзистенциални потребности: потребност от свобода и потребност от сигурност. Това противоречие поражда модерните психични болести на съвременното глобално общество: загуба на смисъл за живот, отчуждение, деперсонализация, скука и самота.

Най-съществената хипотеза на хуманистичната психотерапия е, че силата, която може да помогне на пациента да преодолее своите здравни и житейски проблеми, се пазира в самия него, а терапевтът и методите, които той прилага, имат за основна цел да активират тази сила, да я направят дейна и продуктивна. На тази хипотеза се основава и Фром.

Девиация на нормата е модел, който определя психично болните хора като отклонили се от закона и социално-нравствените норми, в резултат на което обществото ги отхвърля и те се превръщат в аутсайдери, особинци, ексцентрици. В исторически аспект могат да се намерят много примери, свързани със съдбата на магьосници, пророци, светци, апокалиптични философи, гадатели, престъпници. Всички те се определят като заплаха за морала и нормите на обществото в своята епоха. Ключово понятие в този модел е отклоняващата се личност. Отклоняващото се от нормите и правилата (девиантно) поведение се приема за разстроено и болестно. Това е хипотеза, която лесно може да се манипулира от ситуативни социалнополитически фактори.

Социалната стигматизация е модел, при който даден човек бива обявен за психично болен, като му се

приписват (стигматизират) определени черти, присъщи на психично болните, като обективността на тези черти остава на заден план. Така стигматизирането определя впоследствие жизнената му съдба, което води до осъждаване от социални роли и отговорности, влошаване на междуличностните и социалните отношения, влошаване на обективността на междуличностното възприятие и оценка.

Пътешествие към себе си е модел, който определя психичното разстройство като нормална и здрава реакция спрямо едно общество, което потиска свободата на личността, отчуждава. То е защитната нормална реакция на здравия човек, неговото спасение от неблагоприятните стимули на обществото. Според този модел психозата например се определя като защитна стратегия за бягство от опасните неприятни влияния на другите хора. Психотерапията следва да подпомага успешното „пътешествие навътре в себе си“.

Мистичният модел определя болестта като резултат от нарушена хармония на човека с неговите космически отношения със Земята, звездите, Космоса, боговете, духовните вселения. В този смисъл психичната болест е причинена от магии, уроки, от силата на звездите, боговете, тотемите, от трансперсонални преживявания при раждането или при минали прераждания. Очевидна е ирационалността на този модел, който е изграден върху предразсъдъци, суеверия и фантазни хипотези. Същата характеристика има и използваният психотерапевтичен метод за лечение, прилаган от шамани, гадатели, медиуми, екстрасенси, религиозни служители и други подобни „терапевти“.

Етологичният модел за психична болест се основава на хипотезата, че съществува взаимна зависимост между природосъобразния начин на живот и здравето. Според него човек сам е виновен за страданията си, тъй като сам е избрал начина си на живот. В този случай терапията е насочена към осъзнаване на елементите на природосъобразното съществуване и придържане към неговите норми и правила.

Юридическият модел за психична болест намира отражение в гражданското право. Основен инструмент в него са понятията компетентност и дееспособност (способност чрез лични действия да се придобиват или загубват конкретни права и да се поемат конкретни задължения, както и възможност да се сключват сделки). В наказателното право също се използват понятия, свързани с психичното здраве: вмняемост, способност за отговорно поведение, способност да се понесе евентуална правна санкция.

Направеният дотук кратък обзор на най-популярните модели за психично здраве (болест) целеше чрез сравнителен анализ да се оцени същността и значението на модела за психично здраве, предложен от Ерих Фром.

7.2. Синдром на растежа – основен критерий за психично здраве

Както вече беше отбелязано, противоположно на **синдрома на упадък**, който мотивира към деструктивност и жестокост, **синдромът на растеж** мотивира запазването на живота, свободата и творческото разви-

тие на личността. Неговите основни елементи са любов към себе си и другите хора, стремеж към свобода и творческа реализация на личностния потенциал, заложен от природата под формата на дарба.

Синдромът на растежа има три водещи симптома: биофилна ориентация, продуктивна обич и продуктивно мислене.

Биофилната ориентация на човека е цялостна и неразчленима негова характеристика. Тя се проявява в психосоматичните процеси, в мисленето и афектите, в невербалните системи за общуване, дори в съновиденията и определя цялостната същност на личността. Фром споделя идеята на Спиноза, че всеки жив организъм, доколкото е в неговата власт, има постоянен стремеж да запази своето съществуване. Тази тенденция се наблюдава в растението, което пробива почвата и камъка, за да бъде отгряно от слънцето и да продължи да расте и живее; в животното, което се бори да съхрани своята жизнена територия; в човека, който инстинктивно или съзнателно прави всичко възможно, за да съхрани живота си.

Тенденцията за съхраняване на живота и за борба със смъртта е обща за цялата биологична форма на материята и е нейната най-проста проява.

Друга сила на живата материя, която мотивира биофилната ориентация, е нейният стремеж за интеграция с различни и понякога противоположни същности, които да гарантират развитието и в структурно-функционално отношение. Интеграцията и растежът са типични за всички живи организми, те характеризират всички жизнени процеси, в т.ч. и психичните, като мисли, афекти

и поведение. Елементарната проява на този стремеж е свързването на живите клетки в отделните органи и цялостния организъм, случващо се както при безполовото сливане, така и при двуполовото сливане на клетки при хора и животни, което гарантира възпроизводството на отделните индивиди и запазването на живота на вида. Природата е заложила у човека да изпитва върховно удоволствие от сексуалния акт, при който се стига до сливане на двете клетки, създаващи живот – яйцеклетката на жената и сперматозоида, отделен от мъжа. От биологична гледна точка нормалният резултат от това единение е създаването на нов човешки живот. „Цикълът на живота, пише Фром, се състои от свързване, раждане и растеж, също както цикълът на смъртта се състои от прекъсване на растежа, разпадане, гибел“ (69, 45)

Биофилноориентираният човек притежава характерни личностни черти като:

- способност за творческа дейност във всички области на живота – в професията, в общуването, в семейството;
- способност за непрекъснато личностно, професионално и социално усъвършенстване и развитие;
- предпочита житейските приключения и рискове пред сигурността на статуквото;
- умение да вижда цялото с неговата структура и функция при възприятие и оценка на обектите, без да се фиксира върху отделните детайли;
- като основни инструменти за постигане на целите си използват любовта, разумът и личният пример, а не диктатът и манипулацията на хората;

– изпитва радост от живота във всички негови прояви, без да се фиксира върху отделна специфична емоция.

Ерих Фром предлага хуманистичната етика да се изгражда чрез основните принципи на биофилната ориентация. Основните категории на тази етика – добро и зло, биха могли да се определят по следния начин. Добро са всички стимули, отношения и поведение, които създават живот и служат на него. Зло е всичко, което служи на смъртта.

Съзнанието на биофилния човек е насочено преди всичко към живота, към неговото съхранение и развитие, правейки всичко това с радост и оптимизъм, като много рядко мисли за смъртта и възможните житейски неудачи. Той вярва в успеха от дейността си, което по същество е вяра в живота.

Крайните прояви на некрофилната и биофилната ориентация се срещат рядко. Идеалният некрофил е краен параноик, а идеалният биофил – светец. Между тези две крайности са разположени специфичните смесици на некрофилна и биофилна ориентация у всеки отделен човек. От съществено значение е коя от двете доминира. Хората с доминираща некрофилия бавно убиват в себе си любовта към живота, като обикновено не съзнават този процес, но намират разумна аргументация за своята прогресираща безсъръдечност. Несъмнено силата на некрофилията е от значение, но е важно да се има предвид и степента на нейното осъзнаване. Ако човек има съзнанието, че се намира в страната на виталността и има рационално обяснение за това, но в действителност обитава

страната на смъртта, той няма шанс за връщане към живота. Перманентният въпрос, който възниква при анализ за на всички човешки нагласи, е: Кои са факторите, определящи една или друга насоченост на човека? В конкретния случай следва да отговорим кои са факторите, които правят възможно доминирането на биофилията.

Според Фром няма пълен и задоволителен отговор, най-важното условие за това е още от детството си човек да живее и общува с биофили. Любовта към живота е заразна, тя не се изразява с думи и се разбира без педагогически стимули. Изразява се преди всичко чрез невербалните системи за общуване, чрез жестове, мимики, емоции, особеностите на гласа и речта. Тя дава определени нюанси на цялостната психична атмосфера, в която човекът или групата реализират своите жизнени цели. Към специфичните условия, определящи доминирането на биофилията, се отнасят: топло и сърдечно общуване още от най-ранно детство; създаване на условия за свободно поведение без страх от заплахи и наказания; поддържане на хармония в общуването чрез зачитане и уважение мнението и поведението на всеки; положителна подкрепа от страна на родители и учители при всяка конкретна проява на биофилия и тактично отричане на некрофилното поведение.

Социалните стимули също са изключително важно условие за формиране на любов към живота. На преден план тук изпъкват социално-икономическите условия, които в най-голяма степен определят качеството на живот на човека. Ако енергията му приоритетно отива за преодоляване на глада или постоянна защита от крими-

нални посегателства, то биофилията намалява за сметка на некрофилията.

Друг съществен фактор е социалната несправедливост – в съвременното общество различните хора и групи не са равнопоставени както по отношение на производството на стоки и услуги, така и по отношение на тяхното разпределение. От психологическа гледна точка под **несправедливост** би следвало да се разбира тази социална ситуация, при която малка група много богати хора използва големи групи като инструмент за производство и натрупване на все по-големи богатства, т.е. несправедлива е всяка социална ситуация, при която човекът, който е субект на живота, е превърнат в средство за постигане на целите на друг човек.

Значим фактор за развитие на биофилията е свободата. В случая от жизнено значение не е „свободата от“, а „свободата да“. Любовта към живота може да се формира в социални системи, в които преобладава **сигурност** (материалните и правни условия за достоен живот не са застрашени), **справедливост** (никой не може да бъде средство за постигане на целите на другия), **свобода** (възможност човек да бъде активен и отговорен творец на собствената си съдба).

От гледна точка на инцесните фиксации биофилният човек е успял да преодолее детската зависимост от родителите си, преодолел е единовата фаза на своето развитие без сериозни следи от вътрешни психични конфликти и е достигнал до етапа на продуктивната ориентация. Той е способен да бъде самостоятелен и свободен, да върви напред, самоосвободил се е от всички форми на инцесна

фиксация и зависимост. Като е запазил изискваните от културните традиции обич и уважение към родителите си, той се е формирал като автономен индивид, творец и критик на собствената си житейска драма.

Фундаментални качества на биофилната нагласа са продуктивните любов и мислене. (75, 75–83) Фром анализира тези качества, като поставя акцент върху специфичен единствено за човека социалнопсихологически противоречив проблем: потребността му да се обедини в група с други хора и в същото време да бъде независим и свободен от групата индивид. „Парадоксът на човешкото съществуване е, че човекът търси едновременно и близост, и самостоятелност; единство с другите и в същото време – съхраняване на своята уникалност и индивидуалност“. (75, 76) Решаването на това психологично и нравствено противоречие има само една възможност – продуктивните любов и мислене.

Човекът може да е продуктивен в отношението си към природата и хората само когато ги познава такива, каквито са в действителност. Това означава, че мисленето „прониква“ през сетивната повърхност на предметите и обектите и достига до тяхната същност, до **истината** за тях. Без нея той не може да бъде продуктивен творец. Нейстината го поставя във веригите на заблудите и илюзиите, предразсъдъците и суеверията. Активното творческо и продуктивно съотношение на човека с обекта не е възможно, без да се знае истината за него.

Продуктивната обич дава възможност на човека да преодолява социалните и психологичните бариери, които го отделят от другите хора. Това е възможно, ако той

добре познава както бариерите, така и хората. Разумът и любовта са две различни форми на отношение и разбира не на света, които в действителност не са възможни една без друга, но с дидактическа цел могат да се анализират поотделно.

Продуктивната обич е понятие, различно от любовта. В действителност понятието обич няма точно определено съдържание, което да го прави пригодно за научни анализи. То се използва в литературата, изкуството, в ежедневно съзнание, в теологията и науката, но въпреки това не може да се открие в нито един специализиран речник от дадена научна област. „Хората, подчертава Фром, чувстват, че обичат, ако имат „слабост“ към някого. Те наричат своята зависимост любов, както и своето притежание. Те вярват всъщност, че няма нищо по-лесно от любовта, че трудността се състои само в намирането на обекта на чувствата им и че те, ако не намират щастие в любовта, причината е, че не са имали късмет да открият подходящия партньор. ... Всяко човешко същество притежава способността за любов, но нейното осъществяване е едно от най-трудните достижения“. (75, 76) Истинска обич според Фром е продуктивната. Тя има непроменяща се същност, независимо дали става въпрос за майчина, родителска, братска, еротична любов или любов към абстрактен обект – идея, бог, политическа идеология, или любовта към самия себе си. Независимо че обектите на любовта са различни, както и нейната интензивност и постоянство, продуктивната любов се характеризира с четири основни понятия: **грижа, отговорност, уважение и познание**. Съдържанието на тези понятия е отразено в

книгата на Фром „Изкуството да обичаш“ (70, 9–33). Наименованието дава най-общата характеристика на продуктивната обич: „Обичта, отговор на проблема за смисъла на човешкото съществуване“. Идеите на Фром провокират едно важно обобщение: биофилията на човека намира конкретен израз в неговата продуктивна любов, продуктивно мислене и дейност, които определят смисъла на неговото реално съществуване.

Грижата, отговорността, уважението и познанието като понятия, отразяващи различни страни на един и същ обект, и **продуктивната обич** имат различни, но взаимосвързани съдържания. Те са и взаимосвързани личностни качества на зрелия човек, който творчески развива и реализира своите потенциални дарби. Това са качества на личност, която иска да получи от живота само това, което е постигнала, която се е отказала от нарцистичния идеал да бъде велика, всемогъща и всезнаеща, освободила се е от опекуството и подчинеността пред другия. Личност, която е придобила скромност и самостоятелност, основани на нейната вътрешна сила – плод единствено на нейната способност за продуктивно мислене и обич, които мотивират активната ѝ творческа дейност.

7.3. Психология на обичта

От всички произведения на Фром най-голяма популярност придобива книгата му „Изкуството да обичаш“ (70), която за пръв път е публикувана през 1956 г. и веднага става световен бестселър. Тя съдържа резюмета, обобщения и допълнения към негови основни теоретич-

FROMM-Online

ни принципи за същността на човека и психологията на личността, които са отразени в „Бягство от свободата“ (62) и „Човекът за себе си“ (75).

В „Изкуството да обичаш“ Фром използва категорията обич, за да даде отговор на въпросите за същността на човека и смисъла на негово съществуване (70, 9-33). Според него хората от всички исторически епохи и от всяка възраст имат потребност да напуснат „затвора на своята самота“, т.е. активно да превъзмогнат самотата си и да постигнат единение с другите хора. „Желанието за междуличностно единение е най-силното влечение на човека. То е фундаментална страст, сила, свързваща човечеството, рода, семейството и обществото. Без нея човек е обречен на лудост или на разруха – самоунищожение или унищожение на другите. Без обич човечеството не може да съществува нито един ден“ (70, 18). Фром определя обичта като вътрешна, присъща само на човека осъзната сила. Тя е активност, която може да бъде обяснена като даване, а не като получаване.

Най-разпространеното мнение в ежедневието е заблудата, че „да даваш“, означава да се лишиш от нещо, да направиш жертва заради другия. Някои определят даването като саможертва в името на другия или обществото.

За здравата творческа и продуктивна личност „да дадеш“ има смисъл като висш израз на сила. „В акта на даване, обобщава Фром, аз чувствам своята мощ, своето богатство, своята власт. Това изживяване на висша виталност ме изпълва с радост, чувствам, че душата ми прелива от щедрост, раздаваща, жизнена и точно затова възторжена. Да даваш, е по-голяма радост, отколкото да

получаваш, защото актът на даване е израз не на лишаване, а на жизненост“. (70, 21)

Тази най-обща характеристика на обичта е валидна за интимното общуване, за общуването дете – родител, за общуването, опосредствано от материални блага.

Социалната област, в която обичта реализира своята същност, не е материалната, а в сферата на конкретните човешки отношения. Най-значимото, което един човек може да даде на друг, е самият себе си, своят живот. Това в никакъв случай не означава саможертвата, която може да се открие в клишетата от типа на „те живяха, за да живеем ние“, „умряха за Родината“ и т.н. На Родината, на света като цяло, на човека до нас е необходим жив човек, който да може да им даде своята виталност, знания, умения, цели, радост и настроение.

Един от пионерите на хуманистичната психология Алфред Адлер предлага при характеризирането на нормалната личност да се използва като критерий с какво човек е обогатил живота на хората, с които е общувал. (79, 126) Даването и обичта са взаимно свързани. Да даваш, значи да подаряваш радост на другия и на себе си и заедно да изпитвате чувство на благодарност, че създавате нещо ново, общо и за двамата. Да обичаш, означава да имаш силата да даваш и най-значимият резултат от това е да получиш обич. Така родителят получава обичта на децата си, учителят – тази на учениците си, актьорът – на публиката, психотерапевтът – на пациента си, мениджърът – на подчинените си. Но задължително условие за това е хората да се възприемат и оценяват не като обекти и средства, а като равнопоставени партньори и човешки

същества, за които най-голямата ценност е да обичат и да дават.

Отдаването е съществена характеристика на обичта. Анализът на нейния активен характер изисква да се определят още няколко основни елемента, общи за всички прояви на обичта: грижа, отговорност, уважение и познание.

Грижата като функция на обичта намира най-осезаемо отражение в отношението майка – дете. Не е възможно една майка да обича детето си, а да не се грижи за него. „Обичта, пише Фром, е активна грижа за живота и за развитието на обекта на обичта.“ (70, 24) Това определено е валидно за всеки обект на обич, независимо дали става въпрос за човек, животно или растение. Съмнително ще е твърдението ни, че обичаме домашния си любимец, ако не му създаваме условия за нормален живот, като се грижим за неговата прехрана, здраве, хигиена.

Отговорността е вторият елемент на обичта. Традиционно под отговорност се разбира задължение, наложено от социалните норми. Истинската обич не е принудителен доброволен личен избор. Тя е отговор на потребността да дадеш, за да удовлетвориш потребностите на друго човешко същество. Отговорността означава човек да приеме грижата за другите като грижа за самия себе си. В този смисъл отговорността за другия и отговорността за самия себе си са равнопоставени.

Уважението е третият елемент от активната обич. То не е господство, страх или страхопочитание към обекта на обичта, а способност на човека да възприеме и оцени този, с когото общува, такъв, какъвто е като лична инди-

видуалност. Уважението е активна грижа, насочена към осигуряване на живота, здравето и личностното развитие на другия човек. То изключва господството и подчинеността и е възможно тогава, когато към обекта на обичта се полагат грижи, които биха му осигурили свободно развитие, лишено от експлоатация. Една френска поговорка обобщава тази идея: „Обичта е дете на свободата“.

Познанието е съществен елемент на обичта. Грижата и отговорността не биха постигнали своите цели, биха били слепи, ако я нямаше светлината на знанието. Човек не може да е отговорен за друг човек, да се грижи за него, да го уважава и да му дава обич, ако не го познава. Ние едновременно познаваме и не познаваме човека, с когото общуваме. Същото се отнася и до познанието на самите нас. Човекът и неговата психика е най-сложната обективна реалност, обект на науката. Вечният стремеж да опознаем себе си и чрез себе си всички други хора е основна цел на психологията, която кратко е изразена в надписа в храма на Аполон в Делфи: „Познай себе си!“.

Фром е убеден, че желанието на човека да познае всички свои тайни, желания, чувства, мотиви никога не може да бъде постигнато само с хладна и безпристрастна мисъл и дори хиляди пъти да научим нещо за себе си по този начин, ние няма да достигнем до същността. „Единственият начин за пълно опознаване е актът на обичта. Той превъзхожда мисълта, издига се над думите. Той дръзкият скок в света на единението. Опознаването с помощта на мисълта обаче, тоест психологическото познание, е необходимо условие за пълноценното опознаване в акта на обичта.“ (70, 28) Тази идея на Фром е него-

FROMM-Online

во специфично отношение към ролята на психологията в технологично развитите страни. Голямата популярност на психологията се определя от естествения стремеж към самопознание, но също така и от липсата на активна и истинска обич в човешките взаимоотношения. Така психологията измества пълноценното самопознание, вместо да го използва.

Фром подчертава, че единението на човека със самия себе си и с другите не е ирационално, т.е. породено от безсъзнателни емоции и желания. То се определя от принципите на рационалността, от нейната най-смела и радикална хипотеза, че никога не ще „преодолеем“ същността на човека и на Вселената, но въпреки всичко можем да опознаем много от нещата чрез акта на обичта. „Психологията като наука има граници и както логическата последица на теологията е мистицизмът, така крайният резултат на психологията е обичта“ (70, 29)

Фром разглежда обичта като вътрешна творческа сила. Тя се проявява различно в зависимост от ориентацията на характера. Обичта в непродуктивните ориентации (възприемателна, експлоататорска, събирателска и пазарна) е белязана от изкривяванията на садомазохизма, нарцисизма, конформизма, симбиотичната зависимост и Фром я определя като неистинска.

Истинската обич е характерна за продуктивната ориентация на характера.²

Ограничаването на обичта само до „обичан човек“, „обичана работа“, „обичана идея“ и т.н. е самоизмама. Това

² Виж стр. 163

означава, че човек трябва да намери друг човек, предмет или идея, които да обикне, т.е. обичта е в зависимост от желаните качества на обекта. Истинската обич не е само обич към един човек или към самия себе си. Обичта към един човек се определя от обичта към живота, към света, към всички хора и най-вече към самия себе си. За здравия нормален човек първият и най-значим обект на обич е самият той със своя активен стремеж към самоединение като израз на неговата Аз-идентичност. Грижата, отговорността, уважението и познанието се използват преди всичко за самия себе си и така в най-голяма степен се реализира делфийското кредо на психологията „Познай себе си!“.

Защото само когато човек обича и познава себе си, може да даде обич и познание на другите. Да обикнеш истински себе си, е най-голямото достижение на продуктивноориентираната личност. Фром лансира хипотезата, че обичта към самия себе си е определяща за обичта към всички други обекти. Тя определя родителската, братската, еротичната обич, дори и обичта към Бога. Спецификата ѝ в зависимост от нейните различни обекти намира отражение в „Изкуството да обичаш“ (70, 30–68). Независимо от това дали обект на обичта е Аз-а, родителите, близките, друг човек, идеал (Родина, идеология, религия), истински продуктивната обич запазва своята същност: удовлетвореност от акта на отдаването, грижа, отговорност, уважение и познание. Тези основни характеристики определят същността на понятието обич като психологична категория. В този смисъл то не може да се сведе до отделен психичен процес като емоция и чувство,

FROMM-Online

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

...не може да бъде само спонтанен процес като възраж-
тае или пресметане, не може да се регулира и до поведен-
чески адекватен процес като реакция, произволно дейст-
вие или целен дейност. Обичта е природен потенциал
инстинктивна сила, характерна за всички членове. От същности
на обществените отношения и свързаните с тях социални
структури на човека зависи дали силата на обичта ще бъде
инклузивна или ексклузивна, конструктивна и деструктивна,
или ще бъде до помощ на творческото създание и по-
силна или значима процедура – съществено Аз. За да бъде
значима за другите, човешката трябва да бъде изгнана първо
на себе си.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Първоначално имах намерение да направя една об-
общаваща характеристика на психологията на личността
на Фром, която да бъде интегрален синтез на основните
идеи, концепции и хипотези в неговото научно творчест-
во. Постепенно се убедих, че тази задача е непосилна в
обема на едно заключение от няколко страници. Както е
известно, направени са вече десетки подобни анализи. Ще
отбележа някои от тях, за да дам възможност на читатели-
те да се запознаят с тях и да формират своя лична оценка.

Значими са анализите на Росен Ангелов – един от ус-
пешните преводачи на произведенията на Фром на бъл-
гарски език: „Как е възможна революцията на човешките
сърца? (За пророчествата на Е. Фром)“ (74, 214–230); „Как
тълкуваме истината: като идолопоклонници или като бо-
гове“ (76, 229–270); „Отвъд веригите на разума. Защо вя-
рата е по-висша категория от разсъдъка“ (70, 227–255);
„Кризата на академичната психология“ (71, 253–279).

В историческата монография на Йозеф Ратнер „Пси-
хоанализа. Класиците“ творчеството на Фром също на-
мира критично отражение (32, 285–311).

С ясното съзнание за риска, който поемам, ще напра-
вя опит да анализирам и обобща психологичната теория
на Фром, като използвам два методологични подхода:

1. Като цитирам текстове на Фром, в които са синте-
зирани съществените му теории и концепции.

FROMM-Online

2. Като съпоставя тези теории с другите основни психологични модели (психологични парадигми), които доминират в психологията през ХХ в. и началото на ХХІ в.

Първият подход предполага вниманието да бъде насочено към книгата на Фром „Отвъд веригите на илюзиите“, определена като автобиография на духовното му развитие. Идеята есенция като резултат от него е отразена в последната глава, озаглавена „Моето кредо“ (72, 216-226). Ако тези десетина страници могат да се приведат под общ знаменател, то това ще са понятията **оптимизъм и вяра**. Вяра във възможностите на съвременния човек да опознае своята природна същност, че с инструментите на това познание и със страхопочитанието пред живота може да стане господар на самия себе си и собствената си житейска съдба. Безусловна вяра, че здравето или страданието, свободата или робството, духовното развитие или застоят са винаги резултат от нашия личен избор. Вяра, че най-значимият екзистенциален избор, изборът на живота или на смъртта, също зависи от човешката воля.

Възможно е някой ревностен теолог спонтанно да възрази на Фром, че приписва на човека функции, които теоретично има самият Бог – върховният творец, баща на хората и тяхната житейска съдба. Но по своята същност хуманистичните принципи в теорията на Фром практически не противоречат на основната теологична хипотеза, че властта върху живота и смъртта изцяло принадлежи на Бога. Свободният избор на човека да бъде творец на житейската си съдба, да бъде „бог за самия себе си“ произтича от неговата същност.

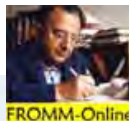
„Ще бъдете като боговете“ (76) е произведение на Фром, в което концепцията за божествената природа на човека е обстойно анализирана. Тази идея впоследствие вдъхновява много негови последователи, които поставят човека на пиедестала, на който векове е стоял неговият баща. Книгата на Морган Скот Пек „Изкуството да бъдеш бог“ (Сф., 1995, 300 с.) е един успешен и популярен опит в това отношение.

Концепцията, че човекът е равнопоставен на Бога, е и в съответствие с водещата теологична хипотеза, изразена от Платон „Бог е в самите нас“. Следователно от характера на жизнената активност на човека зависят резултатите от божествената творческа сила, заложена във всеки индивид.

За да гарантирам обективност и безпристрастност, ще цитирам отделни съждения от „Моето кредо“ на Фром, с убедеността че това ще ориентира читателя в проблематиката и ще го накара да направи сам своите оценки.

„Аз вярвам, че човекът е продукт на естествената еволюция, че той е част от природата, но в същото време е надарен с разум и самосъзнание, той я превъзхожда“ (72, 216)

„Аз вярвам, че основната алтернатива на човека се явява изборът между живота и смъртта. Всяка човешка постъпка съдържа в себе си този избор... Животът и смъртта, които се обсъждат тук, не са биологични състояния и състояния на битието на отношение към света... В истинско нещастие за много хора се превръща това, че те избягват да направят своя избор. Те са нито живи, нито мъртви. Поставяйки човека лице в лице с истин-

ските алтернативи, може да се събуди цялата му скрита енергия, да избере живота в противовес на смъртта. Ако той сам не е способен да направи своя избор в полза на живота, никой друг не може да му вдъхне живот... Ако индивидът не направи своя избор в полза на живота, ако не израства, той неизбежно ще се превърне в разрушител в жив труп." (72, 220)

„Аз вярвам, че всеки човек представлява цялото човечество. Ние се различаваме по своите умове, здраве, способности. Въпреки това ние всички сме едно и също нещо. Всички ние сме светци и грешници, възрастни и деца, но нито един от нас не превъзхожда другия и не е негов съдия. Всички ние сме постигнали прозрение заедно с Буда, всички ние сме разпънати на кръста заедно с Христос и всички ние сме убивали и грабили заедно с Чингис хан, Сталин и Хитлер." (72, 221)

„Аз вярвам, че постигането на истината е преди всичко цяло не на ума, а на характера. Най-важният елемент се явява куражът да кажеш „не“, да не се подчиниш на заповедите на властта и общественото мнение, да разкъсаш сънното си състояние и да станеш човек, да се пробудиш от летаргията и да отхвърлиш чувството за безпомощност и безполезност на битието. Ева и Прометей са двамата велики бунтари, точно чинито „престъпления“ освободиха човечеството... Аз вярвам в свободата, в правото на човека да бъде самият себе си, да отстаива своите парва и да се бори против онези, които се опитват да му попречат за това. Но свободата е нещо по-голямо от простото насилие и гнет, тя е нещо повече от „свободата от...“. Тя е „Свободата да...“ – свободата да станеш неза-

висим, свободата по-скоро да бъдеш много, отколкото да имаш много или да използваш вещи и хора". (72, 224)

„Аз вярвам, че човек е длъжен да се избави от поробващите го и парализиращи го илюзии, че е длъжен да осъзнае вътре и извън себе си и да създаде свят, който не се нуждае от илюзии. Свободата и независимостта могат да бъдат постигнати само тогава, когато бъдат строшени веригите на илюзиите". (77, 225)

„Аз вярвам, че нито животът, нито историята не притежават някакъв краен смисъл, които на свой ред би предавал на живота на човека смисъл или би оправдал неговите страдания. ...напълно разбираемо е, че човек се стреми към някакъв „абсолют“, който да му даде илюзията за сигурност и да го освободи от конфликтите, съмненията и отговорността. Обаче нито спасението, нито осъждането на човека нито от Бога в теологически, нито от Бога във философски, нито от Бога в исторически одежди. Единствено човекът може да намери целта на живота и средствата за нейното реализиране. Спасителен, краен и абсолютен отговор не може да бъде намерен, но човекът може да се стреми към такава сила, дълбочина и яснота на своите преживявания, която би му дала възможност да живее свободно и без илюзии." (72, 218)

Според Росен Ангелов приносът на Фром към теорията и психологията на личността е в усилието му да хармонизира в единно и логическо съгласувано цяло идеи и концепции от автори с различни методологични ориентири, както и ученията на световните теологични системи като юдаизъм, будизъм, дзен-будизъм, християнство, философията на Ренесанса, Просвещението, екзис-

тенциализма, социологията на К. Маркс и психологията на З. Фройд. Това, което прави сравними и съпоставими тези теологични и научни теории, е хуманизмът. Именно затова Фром поставя човека и неговия живот, свобода и развитие като основен обект и цел на дейността както на отделната личност, така и на социалните системи. (72, 251, 255) Този принос на Фром към човешкото познание намира конкретно решение в следните основни и специфични направления:

1. Реабилитация на философския подход при определяне същността на човека и основните проблеми, категории и принципи на психологията на личността.
2. На практика осъществява продуктивен синтез между социологията, етиката, биологията, теологията и психоанализата.
3. Реабилитация на всеобщите морални ценности.

Първият принос конкретно се реализира със способността на Фром да представя на читателя най-сложните философски проблеми за природата на човека, смисъла на живота, за моралните норми и идеали с такива понятия и обяснителни схеми, които ги правят разбираеми дори от онези, които нямат специално философска и психологична образование. Алегорично казано, той освобождава философията от характерната за нея „интелектуална инквизиция“ и подобно на Сократ я очовочва, връща я при хората както като предмет на изследване, така и като четиво за обикновените. Човекът, неговият живот и съдба се превръщат в основен проблем на философията на Фром. Същия смисъл има и реабилитацията

на философията като обич към човека, като филантропия. „Чистата философия“, „чистото знание“, „абсолютната истина“, които са основни понятия от традиционната философия, според Фром са лишени от обичта и грижата им към човешката съдба. Такава философия е белязана с етикета на интелектуалния аристократизъм, тя е нарцистична и морално неутрална. Тя не е в състояние да види отделния човек и неговите екзистенциални проблеми. Фром определя основния смисъл на философията не като отношение „битие – съзнание“, не като „любов към мъдростта“, а като знание, имащо за предмет преди всичко човека, неговия живот, неговите проблеми, неговото самопознание и отношения с другите.

„Философията има смисъл само тогава, когато е любов към човека, а не любов към мъдростта. Философията има смисъл само като биофилия, т.е. само като любов към живота“ (???, 253)

Вторият принос на Фром към познанието за човека логически произтича от предходния. Философският инструмент, който той творчески използва за осъществяване на продуктивен синтез между основните науки и концепции за човека, е логиката на немския класически философ Г. Ф. Хегел, определяна като диалектическа или по-кратко като диалектика. Основните нейни елементи, както е известно, са категориите, законите и принципите. Съществен елемент в диалектиката е принципът на детерминизма, който имплицитно включва всички останали елементи. Детерминизмът е и водеща методологична хипотеза и в психоанализата. (3, 15–25) и в зависимост от културно-историческото развитие на обществото е при-

добивал различно съдържание, определено от нивото на развитие на естествознанието. Той е водещ и в творчеството на Фром. В своето развитие този философски метод е преминал през различни етапи, като опитът за кратък историко-логически анализ би помогнал да се разбере същността на детерминизма като методологичен инструмент в творчеството на Фром (М. Ярушевский. „История психологии“, М., 1976, 463 с.)

Исторически са се обособили следните форми на детерминизма:

- **Предмеханистичен**, характерен за митологичното и теологичното знание и намерил своя апогей в теориите на наивните материалисти от древността.
- **Механистичен**, характерен за философските системи на най-новото време, започнало с епохата на Възраждането. На него се основава асоциативната и рефлекторната психология, включително и теорията за висшата първна дейност, на която първоначално се базира и поведенческата психология.
- **Биологически**, дефиниран и използван от Ч. Дарвин като фундамент за неговата еволюционна теория за произхода и отбора на животинските видове. Биологичната детерминираност е основен принцип, намиращ в различна степен приложение във всички основни психологически парадигми, формирани в началото на XX век. Съществен елемент в него е основният биогенетичен закон, формулиран от Е. Хекел – „Онтогенезата е повторение на филогенезата“. Различните интерпретации на този закон намират конкретен израз в много

науки за човека: психология, биология, медицина, социология.

- **Социалнопсихологически** – основава се на хипотезата, че основните феномени на обществото – религия, морал, естетика, политика, икономика, ниво на култура, са определящи фактори за развитието и формирането на характера на човека, на неговите интелектуални, морални и поведенчески качества.

Фром се основава на философията на социалнопсихологическия детерминизъм. Той определя за движещ фактор психичното развитие на личността, силата на социалното противоречие, възникнало в резултат на противоречието човек (разум) – природа (инстинкт). То намира израз в основната екзистенциална потребност на човека, накратко дефинирана като дихотомията **свобода – безопасност**. Следва да се подчертае обстоятелството, че Фройд успешно и творчески преодолява механистичния детерминизъм, който доминира в медицината, биологията и психологията през втората половина на XIX в., и изгражда своята психология върху биологичния детерминизъм, изследвайки психологията на личността в действителната реалност, която тя обитава – конкретната социално-културна среда, в която се ражда, формира и реализира социалният характер. В този смисъл психологията на Фром е един нов по-висш етап от психологията на Фройд, но не е неин контрапункт, а творческо допълнение. Психологията на Фром е нов творчески продукт, получен от теоретико-практическия синтез между класи-

FROMM-Online

ческата психоанализа, класическата социология и хуманистичната философия и етика.

Реабилитацията на общите морални ценности се основава на един особен специфичен подход на Фром на анализ и тълкуване на свещените религиозни произведения като Стария завет, Талмуд, митологията. Той прави ясна дефиниция между рационалната и ирационалната вяра.

Обща характеристика на **рационалната вяра** е неразчленимото единство между представа и чувство, между сърце и душа. Тази вяра е израз на човешката цялостност и е свързана с продуктивната обич, мислене и поведение, като определя човека като най-значима и върховна цел. Тя е вярата в самия себе си, в успеха на собствените си желания и цели. Фром лансира хипотезата, че вярата в себе си определя вярата в другия човек. Не съществува никаква мистика в съждението: „Който истински вярва в себе си, той вярва и в Бога“. Неслучайно теолозите упорито уверяват, че „Бог е в самите нас“.

Ирационалната вяра е свързана с непродуктивната обич и мислене. Тя е основание за деструктивността и злостната агресия и произтича от противопоставянето на сърцето и душата на чувството и мисълта. Обобщено тази вяра е „рационализирана ирационалност“. Хора, обелязани с нея, възприемат себе си и другите като средство. Те живеят, за да придобиват и съхраняват вещи и услуги. Техен идол е Златният телец, а не скрижалите на Мойсей. Ирационалната вяра има за предмет вещите и външния блясък и никога не е удовлетворена, тъй като потребността от притежание никога не се удовлетворява.

низма, магьосничеството и всякакви други форми на съвременните парапсихологични практики и спекулации.

Анализът и оценката на психологията на Фром не са възможни без един обобщен сравнителен анализ с другите значими психологични модели през XX в., които в наукознанието се наричат парадигма. Това понятие през последните десетилетия трайно се настани в научните речници под влияние на американския философ на науката Томас Кун и неговата книга „Структура на научните революции“ (24)

Парадигмата е с гръцки произход и означава:

1. Понятие, използвано от античната и средновековна философия за характеризирание на взаимоотношенията между духовния (психичен) и реалния (материален) свят.
2. Теория или модел, който се използва като образец за постигане на научноизследователски цели.
3. Обобщен цялостен или системен модел на определена теория, в нашия случай на определена психологична школа.

Тук ще използвам понятието парадигма преди всичко като обобщен теоретичен модел. Напоследък се наблюдава засилен употреба на това понятие както в ежедневно съзнание, така и в естествознанието, биологията, в науките за човека и обществото, в компютърните технологии, където програмната парадигма е основен стил на програмиране, в лингвистиката като спрегата парадигма и т.н. Според Кун парадигмата като модел за научно изследване определя:

- какъв е обектът и предметът на наблюдение и ек-

- хипотезата, целите и задачите по отношение на предмета на изследване;
- каква следва да бъде структурата и йерархията на целите и задачите;
- как следва да се анализират и интерпретират резултатите от научното изследване.

Парадигмата като обобщен теоретичен модел отразява същественото съдържание и инвариантното ядро на психологичната школа, формирала се на определен исторически етап. Инвариантното ядро на психологическите школи са категориите, принципите и проблемите, като водещо значение имат категориите.

Категориите са най-общи фундаментални понятия, които отразяват общи съществени признаци и закономерности от реалността и познанието за нея. Във философията например най-общите категории са битие и съзнание и чрез тях се определя и нейният предмет – „отношение между битие и съзнание“.

В психологията от древността до Възраждането основна категория е душата и всички нейни синоними като пневма, френ, менталност. В психологията, повлияна от рационализма на Р. Декарт, основна категория е понятието **съзнание**. Тя определя и първоначалния модел на психологията на З. Фройд: съзнание – предсъзнание – безсъзнание, които впоследствие са заменени с модела: То – Аз – свръх-Аз. Категорията, която би могла да обедини двете Фройдови парадигми в един модел, е **мотивация**.

Основна категория в поведенческата психология на Дж. Уотсън е поведение, която определя и предмета като „контрол и предсказание на поведението“. Основният

модел на съвременната поведенческа психология се определя от категориите **стимул – реакция – подкрепление**, които са структурни елементи на фундаменталната категория **поведение**.

Основният модел на екзистенциално ориентираната психология е категорията **личност**.

Друг общ модел на психологията през ХХ в. се отразява с категорията **дейност** и основните дейности – игра, учене, труд. Тя е водеща в традиционната европейска психология и нейните представители Ж. Пиаже и Л. Виготски.

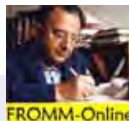
Развитието на социалната психология през втората половина на ХХ в. включва в общия психологически модел и категориите **общуване и група**.

Някои психологични категории като индивид, образ (гещалт), психична структура, научаване, развитие и др. имат по-ниско ниво на обобщеност и имплицитно са включени в основните модели.

Според Кун развитието на науката и научните революции са в резултат на прехода от една парадигма към друга.

Моделът на развитие на психологията чрез парадигмите, функционирали през различните етапи от културно-историческото развитие на човека, би могъл да се определи по следния начин:

1. Древност и Средновековие – душа.
2. Възраждане и Просвещение – съзнание.
3. Психодинамична психология – мотивация.
4. Поведенческа психология – поведение.
5. Традиционна европейска психология – дейност.

6. Екзистенциална психология – личност.
7. Социална психология – група – общуване.
8. Психология на Е. Фром – свобода.

Характерът на развитието на обобщената психологическа парадигма през ХХ и началото на ХХІ в. не би могъл да се определи само от модела на една психологична школа. Различните модели са взаимосвързани и зависими, намират се в динамично и противоречиво единство, което е вътрешната сила на динамиката и развитието.

Различните етапи от динамичното развитие на психологията през последното столетие може да се илюстрира със следните цялостни и системни модели, функционирали през ХХ в.:

- 10–20-те г. на ХХ в. – „съзнание – безсъзнание – мотивация“;
- 20–30-те години на ХХ в. – „дейност – съзнание – поведение“;
- 40–60-те г. на ХХ в. – „дейност – личност – група“;
- 70–80-те г. на ХХ в. – „личност – дейност – общуване“;
- началото на ХХІ в. – „личност – общуване – свобода“.

Приносът на Фром в развитието на психологическата наука може да се обобщи с обстоятелството, че той успява да определи понятието **свобода** като фундаментална категория на психологията. Категорията свобода отразява основната екзистенциална потребност на личността – свобода – безопасност, която определя и останалите пет екзистенциални потребности: потребност от установяване на връзки, трансцендентна потребност, потребност от

корени, потребност от идентичност и потребност от система за социална ориентация.

Категорията свобода отразява и формите за социална адаптация на личността с нейните две стратегии: бягство от свободата и позитивна свобода. В нея намира отражение морално отговорното поведение на личността в смисъл на свобода на избора за определено поведение и отговорност пред себе си и другите хора за направения избор, т.е. свободата да обича и да бъде, да бъде човек за себе си.

Предложеният тук категориален анализ, изразен чрез динамиката на основните парадигми в психологията през ХХ в., може да предизвика определени възражения и критики. Това е естествено, тъй като всяко обобщение, колкото и успешно да е то, може да бъде оспорено с множество специфични и частни аргументи. Но съм напълно убеден, че категорията свобода, която Фром допълни с психологично съдържание, ще бъде една от водещите парадигми на бъдещите изследвания в психологичната наука. И ако сме заразени от неговия оптимизъм, от концепциите на хуманистичната му психология и вярата в способностите на човека творчески да преодолява стимулите, които му пречат да бъде свободен, бихме пожелали цялостната парадигма на психологията на личността през ХХІ в. да се определя от категориите „Личност. Обич. Свобода“.

FROMM-Online

ЛИТЕРАТУРА

1. Абаяно, Н. Въведение в екзистенциализма. С., 1999, 135 с.
2. Бауман, З. Постмодерната етика. С., 2001, 237 с.
3. Бренър, Ч. Психоанализа (основен курс). С., 1993, 215 с.
4. Ванева, В. История на психологията (имена, дати, перспектива). Русе, 2004, 271 с.
5. Дако, П. Триумфът на психоанализата. С., 1998, 527 с.
6. Дако, П. Фантастичните победи на модерната психология. С., 1995, 527 с.
7. Джубран, Дж. Градината на пророка. С., 2001, 104 с.
8. Джубран, Дж. Пророкът. С., 1997, 123 с.
9. Димитров, Хр. Неофройдизмът в съвременната психиатрия и медицинска психология. С., 1976, 201 с.
10. Димитрова, С. Притчите на изтока (Психотерапия на ежедневието. Бисерната броеница на Сарасватѐ). С., 2004, 151 с.
11. Димитрова, С. Притчите на изтока (Психотерапия на ежедневието. Денят на Брахма). С., 2003, 196 с.
12. Добренъков, В. Неофройдизм в поиска на „истини“. М., 1974, 144 с.
13. Екзистенциална психология (Ново измерение психиатрии и психологии). Под ред. Ролло Мея. М., 2001, 624 с.
14. Енциклопедичен речник по социология. С., 1996, 637 с.
15. Енциклопедия по психология. Под ред. на Реймънд Дж. Корсини. С., 1998, 1512 с.
16. Ериксон, Е. Идентичност. Младост и криза. С., 1996, 416 с.
17. Зарубежният психоанализ (хрестоматия). СПб., 2001, 512 с.
18. Иванов, Вл., Л. Иванова, Б. Иванова. Екзистенциализъм и медицина. С., 1979, 149 с.
19. Калчев, И. Екзистенциализмът на Жан Пол Сартр. С., 1980, 182 с.
20. Кельнер, М., К. Тарасов. „Фрейдомарксизм“ о човеке. М., 1989, 211 с.
21. Клайн, М. Любов, завист, благодарност (избрани статии). С., 2002, 266 с.
22. Кордуел, М. Психология А-Я. Словарь-справочник. М., 1999, 448 с.
23. Крилати мисли за мъдростта. С., 2003, 63 с.
24. Кун, Т. Структура на научните революции. С., 1996, 222 с.
25. Малди, С. Теории личности: сравнителен анализ. СПб., 2002, 359 с.
26. Маркузе, Х. Едноизмерният човек (Изследване на развитото индустриално общество). С., 1997, 359 с.
27. Маркузе, Х. Ерос и цивилизация (Философско изследване на Фройд). С., 1993, 287 с.
28. Нарский, И. Западноевропейская философия XIX века. М., 1976, 584 с.

FROMM-Online

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

29. Паси, И. Към философията на живота. С., 1994, 443 с.

30. Пек, М. Хора на лъжата. Надежда за изцеление на човешкото зло. С., 1996, 216 с.

31. Пиеш ли вода, мисли за извора (300 китайски половици). С., 2003, 146 с.

32. Ратнер, Й. Психоанализа. Класиците. С., 2005, 687 с.

33. Речник по психоанализа (под ред. на Ролан Шемама). Пл., 1998, 376 с.

34. Рудиненко, Е., М. Плон. Речник по психоанализа. С., 2000, 1151 с.

35. Сартр, Жан-Пол. Екзистенциализмът е хуманизъм. С., 1994, 80 с.

36. Силами, Н. Речник по психология. Пл., 1996, 306 с.

37. Смит, Н. Современныe системы психологии. М., 2003, 384 с.

38. Социология на личността (учебно помагало - хрестоматия). С., 1990, 377 с.

39. Стивънсън, Л. Седем теории за човешката същност. С., 1994, 163 с.

40. Стоев, С. Човек, неопройдизъм, марксизъм. С., 1972, 210 с.

41. Стойков, Ил. Анализ защитных проявлений личности (автореферат). М., 1986, 20 с.

42. Стойков, Ил. Моделът за личност в теорията на Вилхелм Райх. Пл., 2005, 104 с.

43. Судьба и воля: психология свободы (хрестоматия). М., 2000, 576 с.

44. Сървански, Б. ...

45. Сярова, Е. Световни религии. С., 2002, 233 с.

46. Филипов, Л. Философская антропология Жан-Пол Сартра. М., 1977, 867 с.

47. Философски речник XIX и XX век – школи, направления. С., 1996, 600 с.

48. Философский энциклопедический словарь. М., 1983, 840 с.

49. Фотев, Г. История на социологията. Том втори. С., 1993, 684 с.

50. Фройд, З. Анатолия на чувствата. С., 1994, 400 с.

51. Фройд, З. Въведение в психоанализата. С., 1990, 350 с.

52. Фройд, З. Въжделения и страдания. С., 1996, 105 с.

53. Фройд, З. Ерос и култура. С., 1991, 88 с.

54. Фройд, З. Неврозите. С., 1993, 352 с.

55. Фройд, З. Отвъд принципа на удоволствието. С., 1992, 295 с.

56. Фройд, З. Психология на религията. С., 1994, 368 с.

57. Фройд, З. Тайната на живота. С., 1993, 400 с.

58. Фройд, З. Тотем и табу. С., 1991, 257 с.

59. Фром, Е. Адолф Гитлер (клинически случай некрофилии). М., 1992, 256 с.

60. Фром, Е. Анатолия на човешката деструктивност. С., 2003, 574 с.

61. Фром, Е. Бегство от свободата. М., 1989, 272 с.

62. Фром, Е. Бягство от свободата. С., 1992, 240 с.

63. Фром, Е. Величие и ограниченост теория Фрейда. М., 2000, 448 с.

64. Фром, Е. Гуманистическият психоанализ (хрестоматия по психология). СПб., 2004, 544 с.

65. Фром, Е. Да бъдеш човек. С., 2004, 237 с.
66. Фром, Е. Да имаш или да бъдеш. С., 1996, 322 с.
67. Фром, Е. Догмата за Христос. С., 2005, 238 с.
68. Фром, Е. Душата на човека и нейната способност за добро и зло. С., 2000, 158 с.
69. Фром, Е. Душата на човека. – сп. „Педагогика“, бр. 8 и 9/1994, 112 с.
70. Фром, Е. Изкуството да обичаш. С., 1992, 111 с.
71. Фром, Е. Кризата на психоанализата. С., 2003, 279 с.
72. Фром, Е. Отвъд веритите на илюзиите (Моята среща с Маркс и Фройд). С., 2002, 255 с.
73. Фром, Е. Психоанализ и етика. М., 1993, 415 с.
74. Фром, Е. Революция на надеждата (към една човешка технология). С., 2005, 230 с.
75. Фром, Е. Човекът за себе си. С., 1995, 199 с.
76. Фром, Е. Ще бъдете като боговете (Радикално тълкуване на Стария завет и неговата традиция). С., 2005, 270 с.
77. Хьолл Келвин, С., Г. Линдерсен. Теории личности. М., 2000, 592 с.
78. Хорни, К. Самоанализ. С., 1998, 298 с.
79. Хьел, Л., Д. Зиглер. Теории личности. СПб., 1999, 608 с.
80. Шулц Д. Психология на растежа (Модел за здрава личност). С., 2004, 184 с.
81. Ясперс, К. Въведение във философията. С., 1994, 143 с.
82. Ясперс, К. Екзистенциална философия. В. Търново, 1997, 104 с.
83. Ясперс, К. Обща психопатология. С., 2001, 384 с.

.....
Да имам пророчески дар и да зная всички тайни,
Да имам пълно знание за всички неща
И такова силно знание, че да мога и планини да преместям, –
Щом любов нямам,
Нищо не съм.
И да раздам всичкия си имот,
Да предам и тялото си на изгаряне, –
Щом любов нямам,
Нищо не ме ползува.
Любовта е дълготърпелива,
Пълна с благодет,
Любовта не завижда,
Любовта не се превъзнася,
Не се гордее,
Не безчинствува, не дири своето,
Не се сърди, зло не мисли,
На неправда не се радва, а се радва на истина;
Всичко извинява,
На всичко вярва,
На всичко се надява,
Всичко претърпява.
Любовта никога не отпада,
А другите дарби, ако са пророчества, ще престанат,
Ако са езици, ще замлъкнат,
Ако са знание, ще изчезнат.
.....

Първо послание на св. ап. Павел
до Коринтяни, 13 глава